

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Кафедра економічної географії та екологічного менеджменту**

**МЕТОДИЧНА СПЕЦИФІКА РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОЇ  
КУЛЬТУРИ ТА КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ СЕРЕДНЬОЇ  
ШКОЛИ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЇ**

**(на прикладі учнів шостих класів Лукавецького ЗЗСО I–III ступенів)**

**Випускна кваліфікаційна робота**

**Рівень вищої освіти – другий (магістерський)**

**Виконав:**

Студент VI курсу

заочної форми навчання

галузі знань 01 – Освіта/Педагогіка

спеціальності 014.07 –

Середня освіта (Географія)

**РОМАНЮК ЮРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ**

**Науковий керівник:**

к.геогр.н. ЦЕПЕНДА М.М.

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № 7

від 6 грудня 2022 р.

Зав. кафедри \_\_\_\_\_ д.геогр.н., проф. РУДЕНКО В.П.

**Чернівці – 2022**

## ЗМІСТ

<b>ВСТУП.....</b>	<b>4</b>
<b>РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА ПЕРЕДУМОВ ЇЇ РОЗВИТКУ .....</b>	<b>7</b>
1.1. Визначення поняття «екологічна культура» у науковій літературі .....	7
1.2. Зміст та структура екологічної культури .....	15
1.3. Методичні умови формування екологічної культури учнів під час вивчення географії .....	23
Висновки до розділу 1.....	28
<b>РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК ЕКОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ ШКІЛЬНОЇ ПРОГРАМИ З ГЕОГРАФІЇ .....</b>	<b>30</b>
2.1. Психолого-педагогічні дослідження екологічної освіти та виховання особистості.....	30
2.2. Сутність екологічної компетентності як наукової категорії.....	38
2.3. Система розвитку екологічної компетентності в процесі вивчення географії.....	46
Висновки до розділу 2.....	53
<b>РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА РЕЗУЛЬТАТИВНОСТІ МЕТОДИКИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ НА УРОКАХ ГЕОГРАФІЇ.....</b>	<b>55</b>

3.1. Розвиток екологічної культури та компетентності в шкільній практиці у процесі вивчення географії .....	55
3.2. Методика розвитку екологічної культури та компетентності у процесі вивчення географії.....	64
3.3. Урок-вікторина як нетрадиційна форма розвитку екологічної культури та компетентності учнів шостого класу.....	70
3.4. Порівняльний аналіз результатів експериментального дослідження.....	74
Висновки до розділу 3.....	78
<b>ВИСНОВКИ.....</b>	<b>80</b>
<b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....</b>	<b>83</b>
<b>ДОДАТКИ.....</b>	<b>93</b>

## ВСТУП

Актуальність дослідження. Масштаби проблем в галузі екології стали всеохоплюючими, поширившись на всю планету та набули ознак глобальності за своєю суттю і значимістю. Особливістю нинішніх екологічних криз є те, що впливи, пов'язані з людською діяльністю переплітаються з природними процесами, які стають то сильнішими, то слабшими. До того ж, такі катастрофічні процеси в природі, як урагани, землетруси, повені, тощо у багатьох випадках посилюються людським фактором. Світова громадськість активно шукає вирішення екологічних проблем, тому необхідно збільшити зусилля, для максимального захисту довкілля.

Розуміння того, що людина і природа є взаємозалежними, знайшло своє віддзеркалення серед ідей освіти сталого розвитку (екологічно адаптованого, продуманого та гармонійного).

У Концепції екологічної освіти в Україні зазначено, що одним із найголовніших засобів впливу при розв'язанні першочергових екологічних проблем має стати «підготовка громадян з максимально високим обсягом екологічних знань, екологічної компетентності та культури із врахуванням нових критеріїв оцінки взаємодії між людським суспільством та довкіллям. Тому з огляду на це, екологічне виховання має бути основною ланкою освітнього процесу, а не бути відокремленим від нього.

В даному контексті шкільна географія є вагомим засобом у формуванні екологічної культури учнів, оскільки її зміст є екологічно направленим.

Проаналізувавши методичну літературу можна зробити висновок, що на сьогоднішній день шкільна географія не тільки не втратила свої екологічні можливості, а більше того, мала б стати тим об'єднавчим засобом серед природничих і суспільних наук, та направляти їх на вирішення питань, що з'являються в процесі відносин між людиною і довкіллям[43].

Аналіз практики сучасної школи показує, що потенційні можливості учнів використовуються не повною мірою. Тому низький рівень екологічних знань, умінь та навичок екологічно орієнтованої діяльності переважної більшості учнів залишається одним із головних недоліків екологічної освіти і виховання у діяльності сучасної середньої школи, зокрема при вивченні географії.

Таким чином, необхідність покращення якості знань саме екологічного спрямування, зокрема удосконалення процесу формування екологічної культури та компетентності учнів під час вивчення географії зумовила потребу зосередження на даній проблемі й вибору теми магістерської роботи.

**Мета дослідження** полягає в теоретичному обґрунтуванні, узагальненні та експериментальній перевірці форм і методичних умов формування, методів формування екологічної культури та компетентності учнів під час вивчення географії.

Відповідно до мети визначені завдання дослідження:

Поставлена мета передбачала реалізацію таких **завдань дослідження**:

1. Проаналізувати основні погляди вчених на проблему екологічної культури та з'ясувати її зміст і структуру.

2. Вияснити стан даного питання в теорії та в шкільній практиці; уточнити сутність поняття «екологічна культура» та «екологічна компетентність»

3. Теоретично узагальнити методичні умови формування екологічної культури та компетентності в учнів під час вивчення географії.

4. З'ясувати можливість розширення та вдосконалення форм і методів формування в учнів екологічної культури та компетентності на уроках географії.

5. Обґрунтувати та експериментально перевірити результативність запропонованих форм і методів формування екологічної культури та компетентності учнів у процесі вивчення географії.

**Об'єкт дослідження:** формування екологічної культури та компетентності учнів.

**Предметом дослідження** є методичні умови, форми і методи формування екологічної культури та компетентності учнів під час вивчення географії.

Щоб досягнути мети магістерської роботи ми використали низку наступних методів: *теоретичні* – вивчення та аналіз педагогічної, методичної та географічної літератури з проблеми дослідження, фахових періодичних видань; спостереження за освітнім процесом; *емпіричні* – анкетування, тестування; *методи математичної статистики* – реєстрація, визначення середніх величин.

**Наукова новизна роботи** полягає у збільшенні можливостей та методів формування екологічної культури та компетентності школярів; покращенні методики дослідження стану екологічної культури та компетентності серед учнів середньої школи.

Для розв'язання поставлених задач і досягнення вищевказаної мети було використано наступні методи дослідження:

- теоретичні – аналіз наукової літератури та фахових періодичних видань з проблеми дослідження;
- спостереження за освітнім процесом;
- вивчення та узагальнення педагогічного досвіду;
- емпіричні – анкетування, тестування учнів та вчителів, бесіда, спостереження для виявлення рівня сформованості екологічної культури та компетентності учнів;
- математичні – для обробки отриманих даних з метою одержання кількісних та якісних характеристик результатів дослідницької роботи.

**Структура роботи.** Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (92 найменування), додатків.

Дослідження містить 6 таблиць і 11 рисунків. Зміст викладено на 100 сторінках, з них основного тексту – 82.

**Практична значимість** дослідження являє собою можливість використання його результатів у процесі діяльності вчителів географії в середній школі та у позакласній роботі з метою формування в учнів екологічної культури та компетентності.

## РОЗДІЛ 1

### ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА ПЕРЕДУМОВ ЇЇ РОЗВИТКУ

#### 1.1. Визначення поняття «екологічна культура» у науковій літературі

Перші кроки екологізації освіти та формування екологічної культури учнів започатковувалися в роботах Я. Коменського, Ж. Руссо, С. Русової, К. Ушинського, Г. Ващенко, І. Песталоцці, та інших. Велику увагу ролі природи у формуванні особистості дитини приділяли В. Сухомлинський, С. Шацький, які надавали великого значення спілкуванню дітей з навколишнім світом, живою природою.

Головні принципи виховання в екологічній сфері висвітлювали такі науковці: І. Зверев, А. Захлебний, І. Суравегіна; на формування екологічної культури як мету екологічного виховання особистості вказали С. Глазачов, С. Петров, Б. Навроцький; формування екологічної свідомості, світосприйняття, в центрі якого стоїть екологія, є предметом дослідження Г. Тарасенка, В. Ясвіна, С. Дерябо, В. Панова; методику екологічного виховання досліджували в своїх працях Т. Байбара, Н. Ващенко, Г. Глазачов, Т. Іванова, Н. Кардешук, Л. Нарочна та ін.

Розвитку загальних принципів освіти в галузі екології, окремим аспектам даного питання та стосовно їх запровадження в середній школі присвячено ряд психолого-педагогічних праць.

Так, А. Захлебний [30], Н. Пустовіт [61], С. Глазачев[15], В.Дерев'янка [21], дали методологічне тлумачення низки принципово важливих питань екологічної освіти, зробили великий внесок у розробку її мети, завдань і принципів, окреслили шляхи реалізації її сутності.

Зацікавленість щодо висвітлення обраної нами теми викликають праці, які мають направленість на з'ясування питань відносно методики географії,



оскільки саме вивчення шкільної географії допомагає формувати особистість, яка здатна вирішувати основні завдання у сфері екології. Предмет шкільної географії як чинник у формуванні екологічної культури учнів аналізується у працях Я. Жупанського, Л. Руденка, О. Топчієва, І. Герасимова, А. Даринського, В. Обозного, П. Шищенка.

Вдосконалення змісту предмету, розширення дидактичних методів, прийомів та способів шляхом вивчення навколишнього середовища висвітлено такими науковцями: І. Матрусовим, О. Браславською, Л. Круглик В. Герасимчуком, В. Корнєєвим, В. Максаковським, О. Топузовим, О. Криловою, та іншими.

У розвитку теорії та практики екологічного виховання учнів середньої школи на уроках географії відчутну роль відіграють роботи С. Білоус, Є. Гріньової, В. Мелашта, Т. Тарасової та інших вчених, які описали основні підходи до вибору змісту, форм і методики щодо організації екологічної освіти в середній школі. Систематизація екологічних знань також здійснювалась Л. Нарочною, А. Плешаковим, Г. Ковальчук. Відомо, що екологічна культура має характер системи, тому в ході її формування повинен здійснюватися комплексний підхід, з урахуванням важливості кожної її складової та їх впливу на особистість в цілому.

Посилення існуючих та виникнення нових проблем в сучасній екологічній сфері зумовили необхідність вирішення певного кола завдань, що стосуються шкільної практики, оскільки саме в школі закладається основа, яка з дитини поступово сформує екологічно культурну людину, яка усвідомлює цінність природи, турбується про неї, потребує постійного її вивчення та поповнення екологічних знань. Тому, зважаючи на вищевказане, реформування вітчизняної системи освіти сьогодні повинно бути орієнтоване на екологізацію навчання, виховання й формування в учнів екологічної культури.

Досліджуючи й аналізуючи наукову літературу, ми переконалися, що на першочерговій ролі природи у навчально-виховному процесі робили акцент ще педагоги минулого, зокрема Г. Песталоцці, Ж. Руссо, Я. Коменський, та ін. [9].

Зокрема, Ян Амос Коменський у своїй праці «Велика дидактика» (1757 р.) зазначає з точки зору сенсуалізму, що потрібно «навчання розпочинати не зі словесного тлумачення про речі, а з реального спостереження за ними. І тільки після знайомства із самою річчю, нехай йде мова про річ, з'ясовуючи справу більш глибоко» [29]. На переконання Я. Коменського, навчання потрібно починати з вивчення природи рідного краю, а вже потім поступово переходити до вивчення світу [10].

Отже, природа допомагає не тільки систематизації природничих знань, а й відіграє роль у формуванні естетичного досвіду школяра.

Ж. Руссо стверджував, що коли ви спробуєте навчити дитину географії з допомогою глобусів, різноманітних карт, то це не матиме такого ефекту, як безпосереднє спілкування з живою природою; необхідно показати, перш за все, предмет наживо, щоб дитина розуміла, про що саме ви розповідаєте [46]. Довкілля, яке оточує дитину, на думку вченого, є якнайкращими дидактичними джерелами, які сприятимуть розвитку особистості школяра.

І. Песталоцці також стверджував, що довкілля є найбільш дієвим засобом з точки зору дидактики, а тому батьки під час виховання дитини, повинні формувати в неї елементарне розуміння світу, показуючи красу природи, з якою дитина зустрічається щодня, виходячи на простори, де панує чудова природа – ліси, поля, озера та річки, тварини та пташки...[46].

Про надзвичайний вплив знань про навколишнє середовище на розвиток моральних якостей індивідуума та ставлення його до живої природи писали О. Духнович [38], Г. Ващенко [12], К. Ушинський [60], С. Русова [52].

Л. Курняк вважає, що «екологічна культура» як науковий термін був введений педагогами школи «культурної екології» із США у 20-х роках минулого століття для акцентуванні на сукупності певних екологічних та культурних норм (заборони та дозволи) [33].

Початок формування екологічної культури учнів припадає на 60-ті роки минулого століття, коли набирала обертів активізація освіти у сфері охорони довкілля. В. Сухомлинський також займався розробкою основ теорії і

реалізацією практичної сторони екологічного виховання, та відзначав, що природа являє собою надзвичайно сильний дидактичний засіб.

У семидесятих роках двадцятого століття починається активна пропаганда охорони природи, екологічних знань, а «природоохоронна освіта за своїм змістом, формами і методами змінилася на фундаментальну екологічну освіту» [35].

Пізніше, протягом наступних десятиріч, з'являється ряд досліджень (А. Захлебний, І. Зверев, І. Суравегіна), які були присвячені методиці екологічної освіти та почалася розробка програм щодо екологізації навчального процесу у школах.

Кінець дев'яностих відзначився пошуком нових моделей освіти загалом і зокрема освіти в галузі охорони природи. Оскільки кінець ХХ століття поставив людину та навколишнє середовище в абсолютно нові умови життя, то виникла нагальна потреба в докорінних змінах способів взаємодії між собою суспільства та довкілля. Таким чином, у системі відносин «суспільство – природа» звичний антропоцентризм, виникла потреба замінити на «екоцентризм», «натуроцентризм» (М. Каган, Е. Маркарян). Паралельно поняття «екологічна культура» починає набувати ширшого розповсюдження [32; 35].

Відповідно до першого завдання нашого дослідження ми повинні проаналізувати основні погляди вчених на проблему екологічної культури та з'ясувати її зміст і структуру. Відповідно до першого завдання нашого дослідження ми повинні проаналізувати основні погляди вчених на проблему екологічної культури та з'ясувати її зміст і структуру.

На сьогоднішній день поняття «екологічна культура» отримало досить широке розповсюдження, але ще не дістало визначення, яке б було визначене як загальноприйнятий термін. В основному, науковці (С. Лебідь [35], І. Павленко [44], Н. Пустовіт [49]) акцентують свою увагу на визначенні екологічної культури як складової загальнолюдської культури. Наприклад, А. Пирін так і пропонує визначати дане поняття: «екологічна культура, відносно самостійний вид культурної діяльності, яка виникла на визначеному етапі

розвитку суспільства та являє собою органічну частину світової культури» [61]. На думку О. Горелова поняття «культура» є уже екологічним, оскільки його лінгвістичне походження означає оброблення землі (від лат.: обробляти) [17].

А. Юдін [71] зробив аналіз уже наявних визначень поняття «екологічна культура» та привів їх до спільного знаменника, а саме:

- а) ступінь розвиненості конкретного суспільства (особистості);
- б) комплекс цінностей, як духовних, так і матеріальних, які є в активі цього суспільства або особи;
- в) конкретні шляхи, якими йшло суспільство чи особа, щоб отримати певний рівень розвитку та покращити ресурс власних цінностей.

О. Чернікова разом із І. Власовою проаналізували поняття «культура», та виявили біля 250 визначень даного терміну та привели їх до такого спільного знаменника, визначивши що культура – це:

- сукупність матеріальних і моральних цінностей,
- умова і наслідок зростання позитивних якостей особистості,
- система законодавчих настанов [67].

Л. Колток [28], пропонує диференціювати «екологічну культуру» у низці аспектів, а саме:

1) як природну складову загальної культури, що визначає взаємодію між собою людини і довкілля. В такому сенсі екологічна культура отримує визначення як система загальносуспільних досягнень, матеріальних і моральних досягнень, що проявляються у звичаях, нормах поведінки у довкіллі тощо;

2) як освітню категорію, що використовується для характеристики якостей особистості і являє собою сукупність знань в галузі екології та поглядів, які розкривають характер дій, які б відповідали вимогам раціонального природокористування [28].

Таким чином, екологічна культура, на думку Л. Колток, є своєрідним світосприйняттям, що відображає гармонійне поєднання людини, громади і довкілля.

О. Чернікова вважає ставлення до природи важливим показником культури, а сама культура виступає особливою формою, що пов'язує людину та природу, є чинником єднання з нею. З цього випливає, що тільки духовність, погляд в майбутнє, відповідальність перед нащадками є тими чинниками, які мають вплив на відношення до довкілля з точки зору культури. Тому можемо зробити висновки, що те, як поводить себе людина в навколишньому природному середовищі, як розпоряджається природними багатствами визначається ступенем суспільної культури, а споживацьке, прагматичне ставлення до природи приводить до протистояння культури та довкілля.

Таким чином, в процесі написання нашої роботи, ми бачимо, що формування екологічної культури учнів є результатом становлення екологічно відповідальної особистості, що є наслідком конкретної та активної підготовки. З огляду на це, ми вважаємо, що першочергова увага повинна бути спрямована на те, що формування екологічної культури не повинно бути лише методом запобігання екологічних правопорушень, а мало б стати тим засобом, що сформує нову особистість еколого-орієнтованого типу, що має високо розвинену активну позицію в галузі охорони природи.

Розглянувши декілька різних поглядів щодо проблеми розвитку екологічної культури в учнів середньої школи, можемо зробити висновки, що вона розглядається фахівцями з точки зору таких підходів: ціннісного, особистісного й діяльнісного (табл. 1.1.).

### ***Таблиця 1.1.***

***Наукові підходи до визначення поняття «екологічна культура» гармонійне співіснування суспільства, природи і людини***

№ з/п	Наукою підхід	Науковці	Зміст підходу / тлумачення поняття «екологічна культура»
-------	---------------	----------	--

1	Ціннісний	А.Бегека [4], Т.Вайда [4; 11]	гармонійне співіснування суспільства, природи і людини
		С.Глазачев [14; 69]	ставлення людини до природи, до свого соціального середовища, сприйняття себе, як частини природи
		А.Захлебний [23]	складне багатозначне поняття для характеристики ступеня ставлення людини до природи
		В. Дубовий, О. Дубовий [19]	складова частина світової культури, якій властиве глибоке і загальне розуміння важливості екологічних проблем як сьогодні, так і у майбутньому для розвитку людства
		Л.Колток [28]	органічна складова суспільної культури, яка характеризує взаємодію людства і навколишнього середовища
		Є.Сластенін [54]	ставлення людини до довкілля
		Н. Шевченко [68]	частина загальної культури, суспільно вироблена форма зв'язку людини з природою, що реалізується в конкретних соціальних умовах і спрямована на організацію та збалансоване використання природних ресурсів відповідно до власних потреб та намірів
2	Діяльнісний	І. Зверев [25; 26]	вид наукової та практичної діяльності
		Б. Ліхачов [36]	творча діяльність людини з освоєння природи; результат діяльності людини по освоєнню довкілля
		В. Крисаченко [32]	цілеспрямована діяльність людини
		А. Пирін [61]	самостійний вид культурної діяльності
		О. Плахотнік [47]	напрямок людської діяльності та мислення, яке суттєвим чином впливає на гармонійне функціонування сучасної цивілізації
3	Особистісний	О. Бондаренко [5]	складне особистісне утворення, яке охоплює усвідомлення цінності природи, комплекс екологічних знань, уміння та навички природоохоронної діяльності, прагнення до раціонального природокористування
		Л. Колток [28]	риси особистості, яка охоплює комплекс екологічних знань і переконань, що визначають напрямки практичної

			діяльності згідно з вимогами раціонального природокористування
		Є. Король [31]	характеристика особистості, яка є основою та кінцевим результатом виховання; показник такого рівня свідомості, який стимулює учнів до глибокого вивчення законів природи
		Л. Курняк [34]	об'єднана категорія; процес і результат розвитку екологічної свідомості особистості
		Т. Пузир [48]	цілісне особистісне утворення, яке характеризується умінням свідомо користуватися знаннями з екології, уміннями і навичками в процесі професійної екологічної роботи
		І.Суравегіна [55]	складна риса особистості, що складається з усвідомлення важливості відповідної поведінки в довкіллі, усвідомлення природи як національного здобутку, вміння передбачати наслідки різноманітних впливів на неї, вміння діяти в природі згідно з її законами
		Е. Флешар [64]	особистісне утворення, що охоплює властивість бачити особливості та складність природних явищ, знаходити в них зв'язки та правила спілкування з ними; цілісність знань про довкілля; вміння логічно мислити в контексті екологічної безпеки; готовність дотримання природоохоронного законодавства; бажання нести відповідальність за охорону довкілля
		О. Чернікова [67]	особлива для людини форма її зв'язку з природою, її поєднання з нею

З огляду на те, що в спеціалізованій літературі немає узагальненого визначення поняття «екологічна культура», виникла потреба, не відкидаючи визначень екологічної культури, які дали різні автори, сформулювати власне.

У дослідженні трактуємо екологічну культуру учнів як складне особистісне утворення, яке являє собою єдність екологічних знань, позитивного відношення до цих знань (екологічних поглядів, цінностей) та реальну діяльність з охорони довкілля.

В нашому дослідженні визначаємо поняття екологічна культура школярів як складну особистісну форму, що включає в себе поєднання екологічних

знань, позитивне ставлення до цих знань з подальшим формуванням екологічних цінностей та конкретну діяльність в галузі охорони природи.

Таким чином, щоб успішно сформувати в школярів екологічну культуру при вивченні географії потрібно чітко розуміти її зміст і структуру, тому на цій стороні необхідно акцентувати гідну увагу.

Отже, виходячи з вищевказаного, ми вважаємо, що розвивати екологічну культуру в учнів середньої школи потрібно не для того, щоб просто запобігати порушенню екологічним норм, а щоби вона виступила саме тим засобом, що формуватиме екологічно орієнтовану особистість з активною позицією у природоохоронній сфері.

## **1.2. Зміст та структура екологічної культури**

Проаналізувавши тематичну літературу, можемо дійти висновку, що такі поняття як екологічне виховання та екологічна культура є спорідненими, але не тотожними. Так, екологічне виховання – це цілеспрямований організований процес підготовки підростаючого покоління до розв’язання завдань екологічного характеру. Що стосується екологічного виховання, то це є планомірний та організований хід підготовки школярів до вирішення завдань екологічного спрямування.

Разом з тим, екологічна культура – це соціально визначений ступінь розвитку особистості, що об’єднує в собі екологічну свідомість та екологічну поведінку.

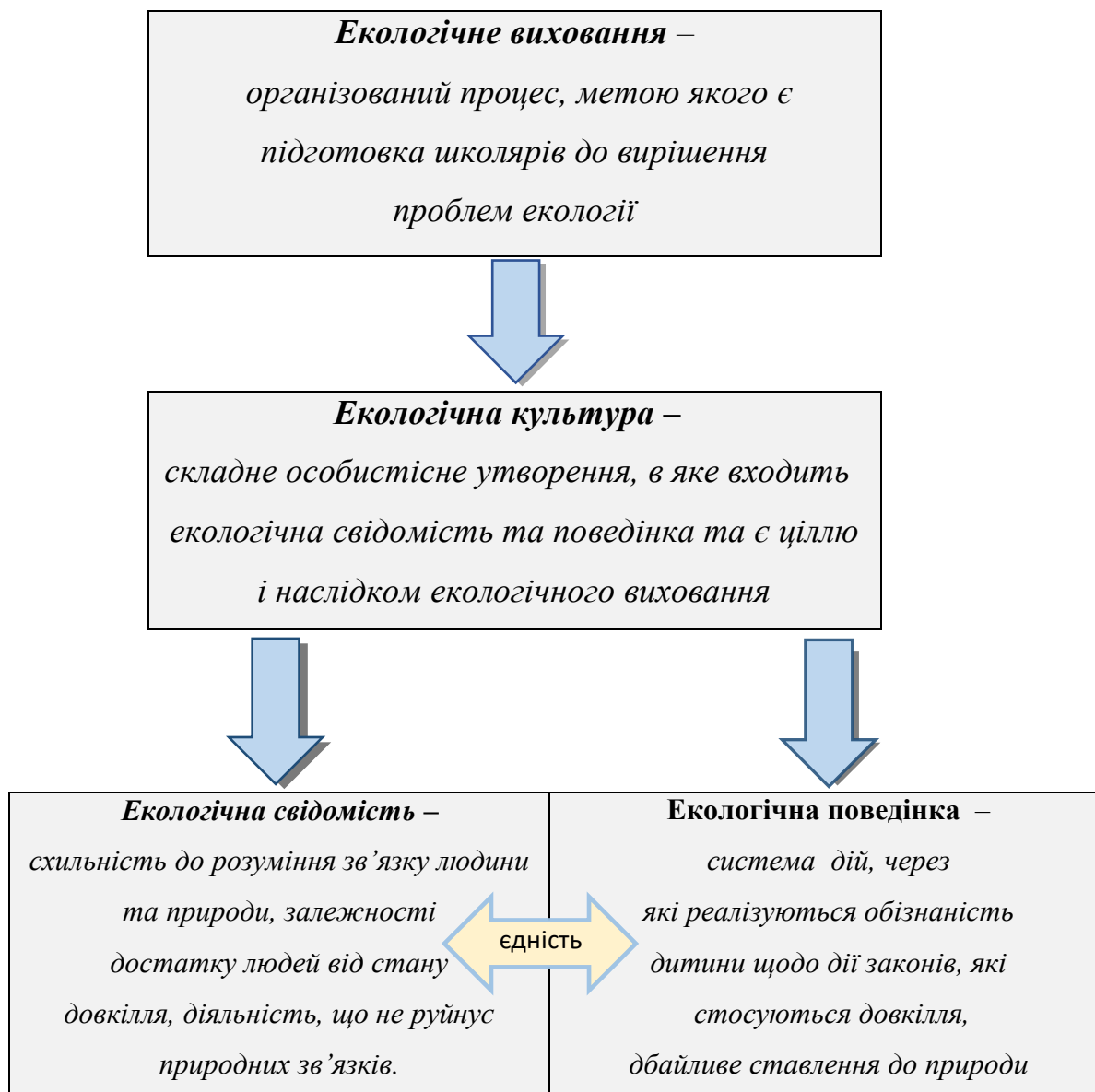
Таким чином, процес екологічного виховання має на меті сформувати в учнів екологічну культуру з максимально якісним результатом (рис. 1.1.).

Щоб успішно сформувати екологічну культуру необхідно вирішити наступні завдання:

- 1) сформувати в школярів екологічну свідомість;
- 2) сформувати в школярів екологічну поведінку;
- 3) забезпечити єдність екологічної свідомості та екологічної поведінки.

Дамо коротку характеристику вищевказаним завданням.





**Рис. 1.1. Співвідношення термінів «екологічне виховання» та «екологічна культура»**

С. Глазачов наполягає, що сформована екологічна свідомість повинна бути «імперативом світосприймання і життєдіяльності особистості. За такої умови її ціннісно-вибіркове ставлення до реального світу є домінантою у визначенні основних напрямів пізнавально-перетворювальної діяльності самої себе й суспільства в природі, у взаємозв'язках з нею» [14]. Саме така позиція є нам близькою.

Можемо вважати, що екологічна поведінка - це система дій пов'язаних між собою, за посередництвом яких втілюються в життя знання людини щодо законів функціонування природи, її збереження.

Канадський еколог А. Дренгсон також підкреслює необхідність формування не тільки екологічної свідомості, але й екологічної поведінки.

Він наголошує, що саме зараз прийшов час для становлення принципово нової системи, яка одночасно є і світоглядною, і культурною, і діяльнісною, та має назву «екософія» – мудрість, що спирається на усвідомлення безмежної значимості всього живого.

Коротко охарактеризуємо ці поняття.

Екологічна свідомість – розуміння нероздільного зв'язку людини та природи, прямої залежності якості людського життя від стану природного середовища, побудова власної діяльності, таким чином, щоб не зруйнувати зв'язки та у природі.

Екологічна поведінка – система дій, що пов'язані між собою, які вказують на обізнаність людини щодо дії законів природи, спонукають її дбати про навколишнє середовище.

Екологічне виховання в середній школі – поетапна та виважена навчально-виховна робота щодо підготовки дітей до вирішення важливих завдань у сфері екології.

Екологічна культура – комплексне особистісне формування, яке поширюється на екологічну свідомість та екологічну поведінку, і є ціллю і наслідком екологічного виховання.

Зараз замало просто розуміти причетність людства до забруднення навколишнього середовища, виникає потреба діяти! Тому завдання вчителя географії знайти доцільні слова та застосувати різноманітні практичні методи для того, щоб спонукати та залучати учнів до природоохоронної діяльності. Таким чином, саме узгодженість екологічного світогляду і поведінки є мірилом розвиненої екологічної культури особистості. До того ж, процес розвитку екологічної культури буде найкращим, коли матиме конкретну мету та

організацію, а вчитель матиме чітке розуміння, якими конкретними засобами цієї мети досягти.

У нашій роботі опиратимемось на системний підхід. Саме поняття екологічної культури, згідно критеріїв системного підходу, вимагає розгляду даного явища в історичній, матеріальній та практичній площині. Так, з історичної точки зору воно потребує детального аналізу питання диференціації елементів екологічної підготовленості; матеріальний аспект має на увазі виділення структурних ланок і смислових ознак досліджуваного поняття, а практичний аналіз окреслює функції будь-якої з її складових [6; 10].

На думку С. Дерябо та Н. Шевченко щодо визначення змісту досліджуваного поняття науковці виділяють такі критерії: антропоцентричний та екоцентричний. Антропоцентричний взяв за основу модель «винятковості людини» [68]. Н. Шевченко вважає, що результатом даного підходу стало споживацьке ставлення до довкілля, а в планетарному відношенні – до серйозної екологічної кризи [68].

Ще не так давно суспільство здійснюючи свою господарську активність вважало що природні ресурси є невичерпними. Спочатку результати такого ставлення до природи не мали негативного характеру, а в екологічному розумінні просто відзначалася взаємодія між людиною та навколишнім середовищем. Пізніше, вже в кінці двадцятого століття, людина усвідомила, що природні ресурси нашої планети є вичерпними та не підлягають відновленню, а, отже, гостро постало питання збереження довкілля. Екологічно свідомі активісти зуміли твердо окреслити свою позицію і здійснювати вплив на громадську думку. Так, назріла потреба у розвитку екологічної культури екоцентричного спрямування, над методами формування якого працювало багато вчених, таких як В. Крисаченко, А. Швейцер, Б. Моллісон, О. Явоненко та багато інших.

Для того, щоб стимулювати розвиток екологічної культури у школярів, визначення методичних передумов щодо покращення цього процесу, є необхідним є окреслення її структури.

Огляд академічної літератури з даної тематики дозволяє зробити висновки, що існують різні підходи щодо формулювання складових екологічної культури, з чого можна зробити висновки про складність цього явища

Після опрацювання наукової літератури щодо визначення сутності та структури екологічної культури школярів ми дізнались наступне:

- в науковому колі немає однозначної думки з приводу пояснення суті екологічної культури, ні скільки в ній буде складових, ні їх характеристики;
- екологічна культура має вигляд єдиної системи, що має відповідну будову, є структурованою згідно до того, як автор праці визначає її суть.
- переважна більшість фахівців виділяють такі три основні складові екологічної культури - ціннісну, інформаційну та операційну (діяльнісну).

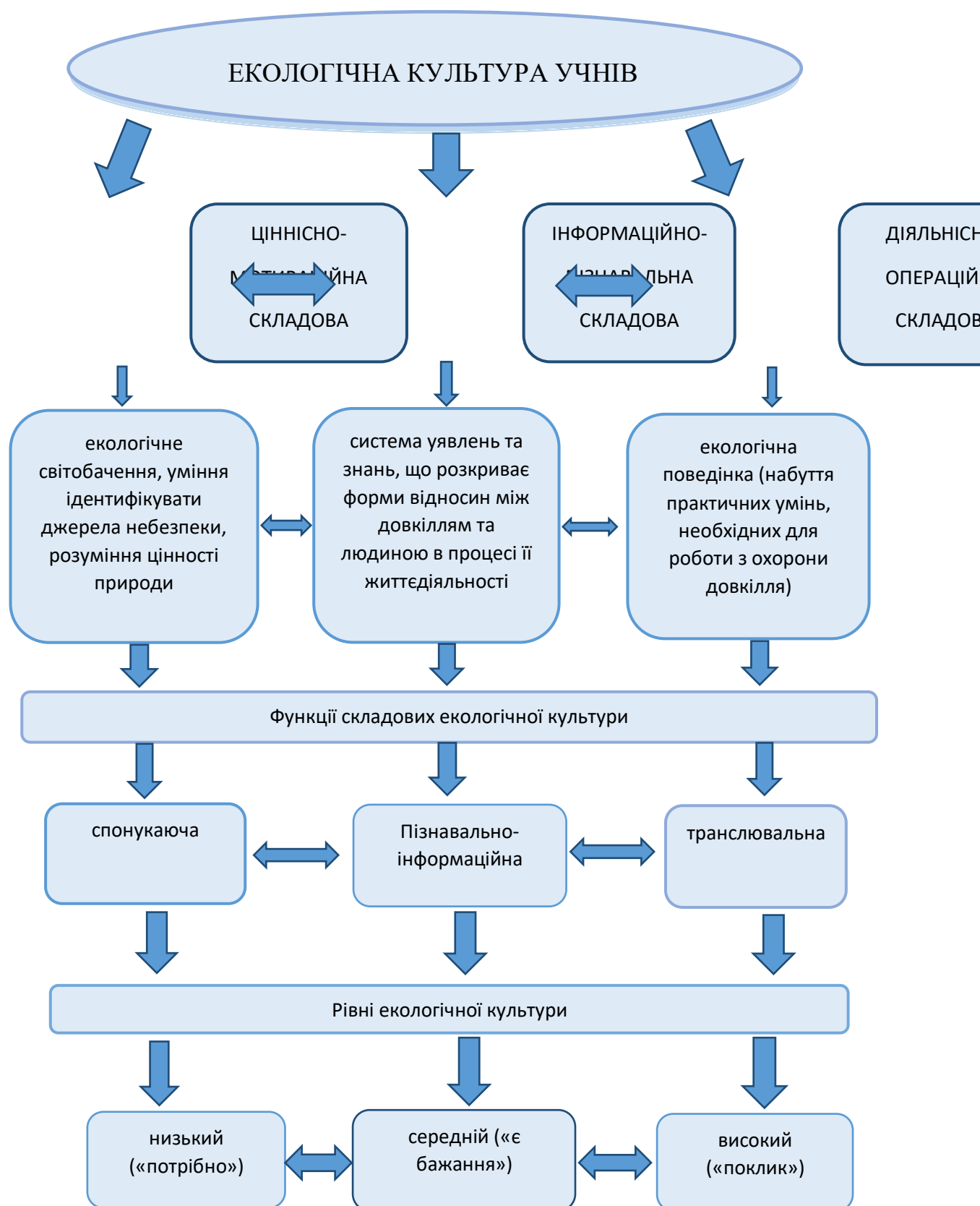
Визначаючи структурні складові екологічної культури, за основу прийняли теорію американського вченого з соціології Толкотта Парсонса щодо визначення структури, згідно з якою явище, що досліджується є ієрархічним суміщенням таких категорій як цінності екологічного характеру, відповідні переконання й знання щодо норм поведінки у сфері екології.

Але, оскільки екологічна культура розвивається за сприяння екологічного виховання і включає мотивацію до різнопланової діяльності в галузі охорони природи й раціонального природокористування, то виникає необхідність додати сюди ще й екологічну поведінку [37].

Таким чином, до базових елементів екологічної культури можемо віднести наступні: ціннісно-мотивуючий, інформаційно-пізнавальний, операційно-діяльнісний (рис. 1.2.).

Основною складовою екологічної культури є ціннісно-мотиваційна складова, яка включає екологічну свідомість і є передумовою розвитку всіх інших елементів. Особливість і виняткове становище ціннісно-мотиваційного елемента у системі екологічної культури визначається його функцією. Перш за все це заохочення до дії. Сюди відносяться різноманітні потреби, мотиви,

цінності, або ж все те, що являється внутрішнім рушієм особистості, викликає бажання діяти для збереження довкілля, пробуджує занепокоєння станом навколишнього середовища.



### *Рис. 1.2. Структура екологічної культури учнів*

Другою важливою складовою екологічної культури є інформаційно-пізнавальна, яка включає комплекс поглядів, знань (наукових ідей, теорій, правил, точок зору), які пояснюють принципи взаємодії навколишнього середовища та людини. Основним значенням цієї складової є пізнавальне.

Третя складова екологічної культури – це діяльнісно-операційна, яка прогнозує освоєння школярами основних практичних умінь (інструментами отримання і аналіз інформації та сприяння переходу від теорії до практичних дій), які потрібні для ведення природоохоронної діяльності.

Згідно із сутністю системного підходу та з необхідністю визначити майбутній рівень екологічної культури школярів після теоретичного аналізу її структурних складових виникла потреба охарактеризувати рівні її сформованості. Тому спочатку виділимо показники, на основі яких можна охарактеризувати динаміку досліджуваного явища [6].

Під «показником» будемо розуміти ознаку, властивість досліджуваного об'єкта, яка дозволяє отримати інформацію про його стан, рівень функціонування та розвитку. Основним вважалося те, що показник має кількісну (у вигляді чисел) і якісну (словесну) складову [10].

Показником першого з них є система екологічних цінностей, відносин, що регулює норми поведінки і діяльності людини в природі. Показником другого – система знань про навколишнє середовище і місце людини в ній. Основою третього є практичні вміння, навички та технології екологічної роботи.

На основі вищевказаних показників було охарактеризовано рівні сформованості екологічної культури учнів: низький («потрібно»), середній («є бажання»), високий («не можу інакше»).

Коротко охарактеризуємо рівні екологічної культури учнів (табл. 1.2.).

Отже, теоретичне узагальнення наукової літератури з досліджуваної проблеми дозволяє стверджувати, що екологічна культура – це складне, структуроване особистісне утворення, яке включає в себе ціннісно-мотивуючу,

інформаційно-пізнавальну та діяльнісно-операційну складові, сформованість якого визначає рівень екологічної культури особистості.

Таблиця 1.2.

**Характеристика рівнів екологічної культури учнів [23]**

<i>Складові екологічної культури</i>	<b>Рівні екологічної культури</b>		
	Низький рівень / «потрібно»	Середній рівень / «є бажання»	Високий рівень / «поклик»
Ціннісно-мотивуюча	Система цінностей у сфері екології в стані розвитку	Система цінностей у сфері екології розвинута в певній мірі	Повністю сформована система цінностей у сфері екології
Інформаційно-пізнавальна	Знання з екології неглибокі, бажання пізнання природного середовища в більшості зовнішнє	Знання з екології високі, бажання пізнання природного середовища присутня як зовнішня, так і внутрішня	Екологічні знання носять системний характер, учень сам проявляє ініціативу в пізнанні природного середовища
Діяльнісно-операційна	участь у екологічних заходах за вказівкою педагога, завдання екологічного змісту виконує неохоче	Час від часу приймає участь у заходах з екології, чи з власного бажання, чи за вказівкою педагога, завдання виконує в повному обсязі	участь у заходах екологічного спрямування має системний характер; повне прийняття учнем цінності природи, проявляє ініціативу та творчий підхід при виконанні завдань

Розвиток екологічної культури учнів під час вивчення географії відбувається за умови втілення певних методичних умов, опис яких подано у наступному підрозділі нашої роботи.

### **1.3. Методичні умови формування екологічної культури учнів під час вивчення географії**

Розвиток екологічної культури в школярів – це важливий процес, який повинен бути організованим, педагогічно регульованим та відбуватися при умовах, які спеціально створюються.

Аналізуючи наукову літературу [1; 8; 16; 40] та вивчаючи передовий педагогічний досвід, ми виділили методичні умови, що будуть сприяти позитивному розвитку екологічної культури в учнів

В довідковій джерела [15; 45; 61] часто по різному тлумачать поняття «умова».

Наприклад, словник української мови зазначає, що «умови – це правила, які існують або встановлені в тій чи іншій галузі життя, діяльності, які забезпечують нормальну роботу чого-небудь», або як «правила, вимоги, виконання яких забезпечує що-небудь» [1].

У словниках з філософської тематики термін «умова» визначається як те, від чого залежить інше (обумовлене), що надає можливості відобразитися речам, стану, різним процесам, обстановці чи середовищу, у якому є можливим наявність стану (процесу) [62; 63].

Що стосується формулювання «методичні умови», то в більшості своїй фахівці розглядають їх як складову більш загального формулювання «педагогічні умови». І. Зайченко зазначає, що методичними умовами треба вважати комплекс чинників та засобів, які стимулюють організацію ефективної навчальної діяльності учнів під час вивчення предмета [22], С. Моцак вважає [40] це процесом, під час якого здійснюється організація і проведення роботи та виникають обставини, що мають вплив на розвиток ціннісних поглядів школярів.

У нашому дослідженні вважатимемо, що методичні умови розвитку в школярів екологічної культури є сукупністю певних обставин навчального процесу, які пов'язані між собою та визначають ефективність розвитку поняття



що досліджується та покращення рівня його розвитку у школярів при вивченні географії.

Аналізуючи наукові джерела, які прямо стосуються нашої теми дослідження, нам вдалось виділити наступні *методичні умови* розвитку екологічної культури учнів:

– залучення школярів до регулярної діяльності, яка прямо стосується охорони довкілля, щоб сформувати стійку екологічну свідомість й стимулювати усвідомлене ставлення до природи;

– використання різноманітних навчальних форм і методів при вивченні шкільної географії, щоб учні отримали досвід діяльності, яка є екологічно напруженою, а також для формування екологічного стилю життя;

– об'єднання шкільної і позакласної роботи з географії, яке має на меті сформувати в школярів ази екологічної культури.

Коротко зупинимось на тому, що собою являє кожна з методичних умов.

*Методична умова 1:* залучення школярів до регулярної діяльності, яка прямо стосується охорони довкілля та має на меті сформувати стійку екологічну свідомість та стимулювати серед дітей усвідомлене ставлення до природи;

Як резонно зазначає М. Рогожа, що сьогодні особливо актуальним є розуміння того, що криза у сфері екології – це, насамперед, криза цінностей.

Взаємодія з довкіллям є дзеркалом, у якому людство повинно углядіти кризу в системі життєвих цінностей, які вона використовує [51]. Тому, беручи до уваги вищевказане, важливо ще з шкільних років розпочати розвивати серед учнів розуміння природи як абсолютної цінності та основного середовища для власного життя.

М. Рогожа впевнений, що саме людина як біологічний вид є найменш адаптованою до природного середовища з його мінливістю, ніж будь-хто інший. Це й зумовило необхідність самотужки змінювати довкілля, на щось неприродне, максимально змінюючи те що було. Таким чином, протягом певного часу йшов довгий процес сепарації людини і природи, а паралельно

збільшувався антропогенний вплив на навколишнє середовище. З часом у свідомості суспільства запанував антропоцентризм [51].

Враховуючи все вищесказане, основним завданням шкільної освіти є, насамперед, сприяння всебічному розвитку у дітей екоцентричного екологічного світогляду, прищеплювати розуміння що природа є цінністю, заохочувати відповідальне ставлення до неї. А також вчитися брати відповідальність за свою діяльність в системі відносин «людина – природа» сприяти гармонійному співіснуванню між собою, мати розуміння, що людина є елементом природи, а не її господарем.

Щоб ефективно реалізувати поставлені завдання, вчитель географії має усі потрібні для роботи дидактичні й виховні матеріали, засоби та методики.

Для формування екологічно орієнтованих поглядів в учнів можна задіяти такі методи як дискусія, бесіда, тощо. Але використання виключно усних методів не зможе повноцінно і якісно допомогти отриманню досвіду у сфері охорони довкілля та всебічному розвитку екологічного світогляду. Проблеми довкілля сприймаються більш гостро, якщо учні безпосередньо беруть участь у їх вирішенні, самі вирішують різні проблеми та виконують конкретні завдання.

Беручи до уваги все вищесказане, варто пригадати слова відомого українського педагога К. Ушинського, який підтримував ідею формування в учнів «інстинкту місцевості», що означає те, що діти вивчають своє близьке оточення та можуть використати ці знання у навчальному процесі. Ушинський вперше використовує термін «околицеграфія» [9; 60], і наполягає, що саме лани, ліси та річки рідної країни, її мова, пісні та життя сприяють посиленню любові до рідної землі, до її спадщини та спонукають до вирішення екологічних проблем та недопущення їх у майбутньому.

*Методична умова 2:* розширення форм і методів вивчення матеріалу на уроках географії для отримання в школярів досвіду діяльності екологічного спрямування, розвитку свідомості екологічно орієнтованої особистості.

Розвитку екологічної культури в школярів, а також сприянню їх прямої участі в охороні довкілля допомагає використання наступних форм та методів:

- індивідуальних (робота з науковою літературою на екологічну тематику, підготовка виступів, рефератів, проведення різноманітних спостережень тощо);
- групових (випуск інформаційних матеріалів, стінгазет, участь в екологічних заходах);
- колективних (тематичні вечори з географії та екології, екскурсії, ігрові заходи, походи, поїздки, тощо) [7; 16; 18; 26; 27; 45; 65; 66].

Дамо коротку характеристику тим формам, які якнайкраще впливатимуть на розвиток екологічної культури в школярів. Що стосується індивідуальних форм, то це буде написання рефератів, презентацій, творів з еколого-географічної тематики, наукових робіт з охорони довкілля. Екологічні та географічні вечори сприяють вирішенню багатьох питань і завдань, які мають стосунок до розвитку в дітей екологічно направленою світоглядом, також за їх посередництвом привертається інтерес до предмету «географія». Крім того, у школярів відбувається поступове прищеплення екологічних цінностей.

Нового досвіду школярі набувають беручи участь в іграх на екологічну тематику, а також під час проведення позакласної роботи, де активно формується їх активна життєва позиція [39]. Коли дитина обирає для себе певну роль, вона не просто її грає, а проявляє у ній свої найкращі якості, які активно формуються у таких сприятливих для цього умовах, порівнює свій досвід із досвідом інших, аналізує, оцінює свою поведінку та інших учасників гри. Тематична гра адаптує умови навчання до справжніх екологічних ситуацій, та являє собою особливу форму налагодження ходу навчально-пізнавального процесу [24; 39]. Особлива роль гри полягає у тому що вона нівелює зайвий самоконтроль та тривожність. Завдяки цьому активізується та частина свідомості, відповідає за стереотипність вчинків, та відкриває можливості у залученні школяра до дій, що ведуть до пошуку самостійних рішень.

Для розвитку екологічної культури школярів важливо проводити дискусії, тематичні обговорення актуальних проблем, які викликають пізнавальний інтерес [7; 41].

Велике значення для розвитку екологічної культури у дітей шкільного віку мають екскурсії та подорожі.

Екскурсія – це така форма навчально-виховної роботи, яка надає можливість опанувати предмети або явища в межах природних умов [10; 15; 18; 57]. Екскурсія характеризується використанням принципів наочності, територіальної обмеженості та індивідуального отримання знань учнями, сприяє прищепленню в них любові до живої природи, формування пізнавального інтересу, допомагає розвивати в школярів бачення прекрасного, стимулює здатність отримання естетичної насолоди від краси природи. Завдяки екскурсіям розширюється кругозір учнів, діти вчаться співставляти факти і явища які вони спостерігають в довкіллі, вчаться робити порівняльний аналіз та узагальнюючі висновки щодо побаченого.

Отже, в результаті можемо сказати, що вчитель, який працює над розвитком у дітей екологічної культури як на уроці географії, так і з допомогою позакласної роботи, у своєму методичному активі має велику кількість різноманітних форм, щоб ця робота приносила свої гарні плоди.

*Методична умова 3:* дотримання єдності урочної та позакласної роботи з географії, спільна мета якої - розвиток екологічної культури школярів. В. Сухомлинський підкреслював, що школа стає центром культурного життя, за умови, що вчитель проводить цікаві і змістовні уроки та застосовує багатогранні позаурочні форми навчання школярів [56]. Педагоги зазначають, що урок має великий недолік, який зумовлений обмеженістю в годинах, а отже вчитель не може приділити якомусь питанню більше часу, навіть при явній зацікавленості серед учнів. Зовсім по іншому справи йдуть на позакласному уроці, на якому педагог не обмежений в часі і планах.

Таким чином, проаналізувавши академічну літературу та розглянувши ситуацію, що склалась на практиці у школі, можемо виділити комплекс методичних умов, втілення яких на уроках географії має сприяти розвитку екологічної культури у школярів:

– заохочення учнів до постійної роботи, яка прямо стосується охорони довкілля, щоб сформувати стійку екологічну свідомість й стимулювати усвідомлене ставлення до природи;

– використання різноманітних навчальних форм і методів при вивченні шкільної географії, щоб учні отримали досвід діяльності, яка є екологічно напруженою, а також для формування екологічного стилю життя;

– об'єднання шкільної і позакласної роботи з географії, яке має на меті сформувати в школярів ази екологічної культури.

### **Висновки до розділу 1**

Можна зробити наступні висновки, згідно результатів, отриманих у першому теоретичному розділі нашого дослідження. Встановлено, що в сучасних умовах розвитку людського суспільства можна говорити про два сформовані види екологічної культури: антропоцентричний та екоцентричний. Перший тип домінував протягом кількох століть, що привело до виникнення сучасної екологічної кризи. На сьогоднішній день все більш актуальною стає потреба у розвитку екоцентричної екологічної культури як вирішального фактору для побудови гармонійних відносин між суспільством та природою.

Було встановлено, що серед науковців не було єдиного підходу до визначення змісту самого поняття «екологічна культура». Частіше за все її визначали як певну рису особистості, вид діяльності чи невід'ємну складову суспільної культури, що визначає взаємодію між людством і природою.

Що стосується кваліфікаційної роботи, то в її межах екологічну культуру розглядаємо як складне особистісне утворення, яке містить в собі сукупність екологічних знань, позитивного відношення до цих знань та реальну роботу з охорони довкілля.

Оскільки структурно-функціональну теорію Т. Парсонса було обрано за основу, то в структурі досліджуваної культури було виокремлено ціннісно-мотивуючу, інформаційно-пізнавальну, операційно-діяльнісну складові.

Структура екологічної культури визначає поєднання і взаємозв'язок визначених компонентів, поділ на які у складі цього комплексного особистісного утворення дещо умовний.

Показниками зазначених вище складників є екологічна свідомість (цінності, що є в основі норм поведінки та діяльності людини стосовно навколишнього середовища), комплекс екологічних знань про природу місце і роль людини в ній та поведінка екологічного характеру (практичні вміння, навички та технології екологічної діяльності).

На підставі визначених показників було окреслено рівні сформованості екологічної культури учнів: низький («потрібно»), середній («є бажання»), високий («поклик»).

Під час нашого дослідження було з'ясовано, що розвиток екологічної культури учнів на уроках географії може відбуватися успішно, якщо під час вивчення предмета будуть забезпечені такі методичні умови: заохочення учнів до систематичної діяльності в галузі охорони природи для розвитку в них екологічної свідомості й сприйняття природи як цінності; розширення форм і методів навчання щоб учні мали можливість отримувати досвід екологічно спрямованої діяльності, формування поведінки, що толерантна до довкілля; забезпечення злагодженості навчальної і позакласної роботи з географії, спрямованої на розвиток екологічної культури учнів.

## РОЗДІЛ 2

# РОЗВИТОК ЕКОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ ШКІЛЬНОЇ ПРОГРАМИ З ГЕОГРАФІЇ

### **2.1. Психолого-педагогічні дослідження екологічної освіти та виховання особистості**

Сьогоднішні реалії життя показують значний, постійно зростаючий соціально-економічний вплив на навколишнє середовище, внаслідок яких відбуваються як глобальні, так і місцеві негативні його зміни, поступова руйнація можливості механізму біосфери функціонувати цілісно в всепланетарному масштабі. Можливим наслідком подальшого посилення негативних перспектив у взаємодії людства і природи буде знищення нашої цивілізації. Низка проблем екологічного характеру, які Україна успадкувала, є підтвердженням швидкого наближення кризи в екологічній сфері, а надалі і ймовірних екологічних катаклізмів. Аварія на Чорнобильській АЕС дуже поглибила екологічну кризу спричинену забрудненням повітря, водою та ґрунтів, зміненням внаслідок антропогенного втручання природних ландшафтів, значним вичерпанням природних ресурсів, зниженням кількості і скороченням ареалів поширення багатьох представників тваринного та рослинного світу.

Все вищевказане, а також непрості умови в галузі економіки са соціального життя стало причиною погіршення демографічної ситуації в Україні: погіршення якості здоров'я, низький рівень народжуваності, менша продовжуваність життя. На кожного мешканця України припадає приблизно 155 кг токсичних речовин, 95 м стічних вод, що у великій мірі є забрудненими. 13% розораних земель вражено радіонуклідами, кількість тих що померли переважає число народжених, щороку знижується чисельність населення

приблизно на 1% [72]. В Україні тривалість життя в середньому коливається в межах 66 років (у Швеції – 80, у Естонії – 74 роки). Отже, щоб підвищити шанси на виживання в цих умовах, вкрай важливо підвищувати екологічну освіту населення, здійснювати якісну підготовку фахівців в галузі екології враховуючи усі народногосподарські галузі наших регіонів, та країни загалом, формуючи екологічну культуру в нашому суспільстві, та виховуючи громадян з якісним екологічним світосприйняттям і найвищим ступенем екологічної свідомості. . Саме людина є як основною причиною, так і наслідком вищевказаних екологічних негараздів. Цю екологічну кризу спровокувала людська непродумана та ірраціональна діяльність у навколишньому середовищі, Разом з тим, саме людина та ще безліч живих організмів є жертвами цих негативних обставин. Тому на часі є нагальною потреба переоцінки людиною власного відношення до природи, гармонізування взаємовідносини суспільства і довкілля. Отже вирішення даної проблеми має бути покладене на екологічну освіту та виховні заходи. Для подолання безграмотності в галузі екології серед великої частини населення виникає необхідність здійснення комплексного підходу до створення ефективної виховної системи. Провідну роль у переосмисленні основних цінностей світогляду, здоланні невігластва в сфері екології як першочергової умови переходу до сталого розвитку суспільства в екологічній галузі належить освіті, а саме екологічній, яка зараз відіграє роль певного лакмусового папірця, яким суспільство реагує на негативні зміни через антропогенний вплив на довкілля. Протягом останніх двадцяти років питання розвитку освіти в сфері навколишнього середовища є в центрі обговорення як на державному, так і на міжнародному рівні. Фахівці ЮНЕСКО, які працюють у сфері екологічної освіти, створили систему заходів в межах Міжнародної програми освіти з питань довкілля. Програмою відзначено глобальний, всеохоплюючий характер екологічної освіти.

Теоретично-методичні принципи освіти та виховання у сфері екології, що виникали протягом тривалого історичного відрізка часу, знайшли своє



відображення в поглядах українських та зарубіжних науковців та фахівців в галузі педагогіки. Останнім часом стали з'являтися праці з педагогіки, у яких автори підготували не тільки загальні положення навчання з екології, а й конкретні напрямки вивчення питань, що стосуються екологічної сфери у середній школі. Так, у своїх працях науковцями В. Крисаченком, І. Захлебним, С. Глазачовим, Г. Пустовітом, Н. Пустовіт А. Галєєвою, М. Мінаєвою, й багатьма іншими було проаналізовано різноманітні напрями у вивченні екологічної науки (суть, мета, зміст, завдання). Сьогодні існує декілька підходів щодо пояснення суті екоосвіти. А об'єднує їх розуміння її як системи пов'язаних між собою методів, інструментів та форм які мають здатність впливати на свідомість і поведінку особистості та формують в неї відповідні знання, цінності, настанов та принципів взаємодії з довкіллям. Приміром, В. Крисаченко вважає екологічне виховання цілеспрямованим процесом з формування свідомості та екологічної обізнаності індивідуума, що вказує на нерозривний зв'язок між обсягом знань про природу, духовно-ціннісним відношенням до неї (культура внутрішня) та потрібних умінь, навиків та необхідної взаємодії (культура зовнішня), та заснований на гармонійному взаємозв'язку у системі між людиною та природою [73]. Міжнародна співдружність визначає зміст освіти та виховання в галузі екології, а методи та шляхи її реалізації в процесі навчання в середній школі визначаються загально-визнаними принципами враховуючи як національні, так і глобальні спрямування розвитку педагогічної думки щодо освіти і культури. Найбільш цілісне методологічне трактування ряду принципів положень екологічної освіти та виховання належить І. Звереву. Учений зробив вагомий внесок у розробку мети, завдань і принципів, обґрунтував ряд теоретичних положень екологічної освіти та виховання, провідними ідеями яких є єдність екологічної освіти з вихованням і політехнічною освітою, урахування міжпредметних зв'язків, краєзнавчого підходу у вивченні природи, науковості і доступності матеріалу, що вивчається тощо.

Ось приміром, І. Зверев підкреслює, що головної мети освіти в сфері екології, а саме формування екологічного світогляду, можна досягнути розв'язанням таких завдань:

1. Впровадження провідних думок, основних категорій та відомих фактів, які визначають сприятливий вплив людини на довкілля враховуючи його властивості і характеристики.

2. Врахування всебічної цінності природних ресурсів як джерела матеріальних і моральних благ суспільства, покращення можливостей аналізу стану навколишнього природного середовища.

3. Здобуття та використання реальних знань, практичних умінь та навиків розумного відношення до природних ресурсів.

4. Чітке дотримання норм і принципів взаємодії з природою, розвиток вміння передбачити ймовірні наслідки свого впливу на довкілля внаслідок власної діяльності.

5. Плекати в собі бажання та потребу у безпосередньому контакті з природою, прагнути до її пізнання, переживаючи весь спектр емоцій, що його супроводжує.

6. Вибір активної позиції у сфері природоохоронної діяльності, та її донесення до широких мас населення [74].

І. Захлебний - ще один науковець, який зробив суттєвий внесок у визначення основних теоретичних ідей при закладенні системи основ екологічної освіти, опису напрямків їх реалізації, також обґрунтування необхідності принципово нових шляхів в галузі екологічної освіти. Також він вказав на важливі навчальні умови, що допомагають її реалізації як нерозривного процесу. І. Захлебний виділяє такі методи впливу стосовно відповідального ставлення до навколишнього середовища: культура поведінки особистості; конкретні кроки, що сприяють якісному виконанню необхідної корисної роботи для захисту довкілля та його покращення; пропагування конкурентоспроможних ідей для збереження природи. Автор звертає нашу увагу на необхідність відповідального ставлення до природи, що передбачає

добровільне, усвідомлене переконання щодо цього, а не через страх покарання.

I. Захлебний акцентував увагу на уміннях та навиках, потрібних для оптимальної взаємодії з навколишнім середовищем, необхідності дотримуватись певних правил поведінки при взаємодії з природою, а також виконувати діяльність, корисну для довкілля та закликати інших до його охорони [74]. Екологічна освіта сучасності, що затверджена Концепцією екологічної освіти в Україні, стала важливою ланкою гармонійного та безпечного розвитку в галузі екології [75]. Доктрина освіти в галузі екології України як частина доктрини гармонійного розвитку нашої держави нині отримує вагу сучасного і вкрай необхідного державного документа.

Для вирішення надзвичайно важливих проблем у сфері екології нашої держави стане підготовка громадян, які матимуть високий рівень знань екологічного характеру, екологічного мислення і культури спираючись на принципово нові критерії в розумінні відносин між людиною та природою, а саме: відмова від насильства та гармонійна взаємодія з нею.

Екоосвіта як цілісне висококультурне явище, яке включає в себе навчальні, виховні процеси, та розвиток особистості, ставить за ціль сформувати екологічну культуру, що є елементом системи загальнонаціонального виховання різних поколінь українського суспільства, екологізацію предметів у школах, професійних та вищих навчальних закладах та створення професійних екологічних програм підготовки через базову екологічну освіту. Реформи у сфері екологічного навчання та виховання повинні втілюватися з обов'язковим зважанням на закони та принципи що мають місце у сфері охорони природи, та взаємодіють між собою та такими галузями наук як біологія, економіка, географія, технологія. Громадяни різних професій та галузей, вікових груп та напрямків діяльності повинні глибоко опанувати знання у сфері екології, вчитися мислити екологічними категоріями, та формувати в себе свідомість і культуру толерантну до навколишньої природи, її ресурсів, тваринного та рослинного світу.

Система освіти та виховної роботи в екологічній сфері включає в себе певні вагомі формальні і неформальні складові. Їх форми й методи мають відмінності, але об'єднує одна мета - комплексна підготовка членів громадянського суспільства, які мають здатність виявляти, обмірковувати, та швидко і адекватно вирішувати екологічні та соціально-економічні питання тих регіонів, до яких вони належать, оперуючи тими академічними знаннями, якими володіють щодо процесів, які відбуваються в довкіллі, користуючись власним життєвим досвідом та загальнолюдськими цінностями.

Визначальними чинниками у межах системи освіти та виховної роботи є загальнолюдські цінності. Але, на жаль, переважання в суспільстві прагматичної психології безумовно позначається на ціннісних якостях відношення індивідуума до природи. Навіть блискучі академічні знання, що здобуті заради меркантильних цілей, задоволення особистих потреб, стають знеціненими, а тому не можуть бути основою доброзичливої поведінки в сфері екології та діяльності стосовно навколишнього природного середовища.

Коли людина дивиться на природу лише через призму власної цінності та унікальності, то це дуже віддаляє її від розуміння довкілля як самоцінності, та приводить до руйнування духовних та культурних підвалин розвитку екологічного світогляду. Ціннісний акцент сутності екологічної освіти та виховної роботи в екологічній сфері є визначальним у формуванні дбайливого відношення людей до природи.

Серед безлічі своїх достоїнств природа має велику цінність з точки зору естетики, що тим самим входить до категорії прекрасного та величного. Цінність естетичної привабливості природи є в нерозривному зв'язку з наступними цінностями. Завдяки ціннісному підходу до проблеми взаємодії людини та природи, ми отримуємо такі норми моральності, як добро (розвиток та збереження життя), зло (байдужість, безпричинне знищення всього живого), приклади альтруїзму (співчуття до живих істот та емпатія, можливість власного обмеження заради збереження природи) тощо [76].

Підкріплюючись правилами людської моралі та обмежень, система етичних цінностей формує екологічні закони та принципи в свідомості школярів, а саме те, що природа є найвищою абсолютною величиною цінності існування, творцем життя, а завдання людини в сучасному суспільстві - бути гарантом її збереження. Тим як людина відноситься до собі подібних визначається ставлення людини до природи – її збереження, розуміння винятковості та неповторності світу навколо нас, власного життя і життя як вищої цінності Всесвіту [77].

Отже «...цінності, ціннісні орієнтації важливі, необхідні для педагогів, учителів не лише своїм конкретним змістом, а й як засіб існування моральності – форми свідомості й особливого типу взаємовідносин» [77; 78]. Відтак, знайомство учнів з правилами відносин людини та природи повинно здійснюватися, в першу чергу, засобом залучення їх до практичної роботи з охорони довкілля.

Таким чином, «основним об'єктом і предметом екологічного виховання має стати суб'єктивне, індивідуальне відображення соціальної цінності природи у свідомості вихованця» [77; 79]. Разом з тим, виховання в сфері охорони природи має сенс тільки в тому випадку, якщо враховуються уміння і можливості школярів.

Але, разом з тим, значення екологічної освіти та виховання не обмежується тільки певною кількістю знань. Повинен відбутися перехід цих знань в усвідомлення і прийняття, коли засвоєні знання та правила перетворюються на власні переконання, що матимуть здатність керувати поведінкою учнів.

Підсумовуючи вищесказане, можемо стверджувати, що освіта у сфері екології включає в себе такі екологічні складові: знання – мислення – світогляд – етика – культура. Кожна складова співвідноситься з певним рівнем екологічного розвитку: від найпростіших знань з екології, до їх глибокого розуміння і практичного застосування по мірі зростання екологічної освіченості.

Першочерговим завданням середньої освіти з точки зору екології є зосередження на особистості, що відповідає створенню певних умов, які роблять природу першочерговою цінністю для кожного. Даний підхід застосовується на трьох рівнях відповідно до віку школярів, враховуючи наявний обсяг знань і умінь та психологічних характеристик.

Потужним засобом, що якісно впливає на розвиток екологічної культури є екологізація середньої освіти, яка передбачає введення природоохоронних аспектів, що співвідносяться з основним навчальним матеріалом, у комплекс майже всіх шкільних дисциплін. Основою цього процесу повинні стати дидактичні, психологічні, етичні та методичні норми та правила.

Першочерговим завданням учителя є виховання в учнів культури у сфері екології та допомогти їм збагнути, що у Всесвіті все взаємопов'язане і взаємозалежне. Необхідністю є усвідомлення, що довкілля – це не лише знаряддя діяльності людини, але й цінність що варта естетичного споглядання та захоплення.

На основі аналізу певної кількості наукових досліджень на тему екологічного виховання школярів, можна зробити висновки, що першочергові завдання в даній сфері будуть наступними:

- сформуванню бачення світу природи як одного цілого беручи за основу емоційне, образне та раціональне сприйняття;
- розкрити основні характеристики та закономірності навколишнього природного середовища;
- розкрити суть відносин та зв'язків у між людиною і природою, визначити яку роль відіграє людина у їх покращенні для збереження довкілля;
- формування умінь та навичок поведінки у природному середовищі;
- розуміння цінності природи для людства загалом та кожної людини зокрема;
- заохочення діяльності в екологічній сфері.

Природа і суспільство є взаємопов'язаними та взаємозалежними. Природа є фундаментом життя людини, базовим джерелом, яке служить для її потреб, за

умови розумного використання природних ресурсів. Разом з тим, природа є не тільки «умовою і основою існування людського суспільства, але й сама зумовлена рівнем розвитку останнього»[80].

Власне діяльність людини є важливим чинником, що впливає на відносини і зв'язки з природою. Щоб покращити взаємодію між суспільством і навколишнім середовищем, важливим є розуміння механізмів протиріч, які виникають в процесі цієї взаємодії.

Важливо з дитинства розвивати відповідальний та турботливий підхід до природи як у сім'ї, так і в школі, що може відбуватися лише за умови активного розвитку екологічної культури та здобуття знань у даній галузі.

Навчання та виховання в екологічному векторі на уроках географії в середній школі – це робота, яка спрямована на отримання знань учнями про закони природи, формування прогресивних суджень та набуття практичного досвіду в галузі охорони природи, ведення активної суспільної роботи в майбутньому та здійснення пропаганди захисту довкілля.

Таким чином, навчання, що має екологічне спрямування, закладає в учнях основи відповідального ставлення до природи, формує сприйняття її як першочергового джерела необхідних благ, які можна отримати лише раціонально використовуючи наявні природні ресурси, та внаслідок ефективної екологічної діяльності [81].

## **2.2. Сутність екологічної компетентності як наукової категорії**

Така категорія як компетентність є більш широким поняттям, порівняно із знаннями, вміннями та досвідом. Разом з тим рівень компетентності людини не може бути порівняний тільки до отримання певної кількості знань, навичок, умінь, тощо. Приміром, В. Подоляк зазначає, що «компетентність» належить до області вмінь та якостей індивідуума й розвивається шляхом засвоєння програмного матеріалу, отримання відповідного досвіду у суспільстві [81].

Екологічна компетентність – це здатність особистості до ситуативної діяльності в соціальному та природному середовищі, отримані під час якої практичні знання, вміння і досвід виражаються в здатності до прийняття рішень, виконання певних дій, відповідальності за власні рішення, усвідомлення їх наслідків для навколишнього середовища.

Екологічна компетентність – це особистісна і колективна здатність осягати нероздільний зв'язок кожної окремо взятої особистості і всього людства в цілому зі сталістю природного середовища, розуміння потреби використовувати ці знання на практиці, намагання проведення діяльності по відношенню до довкілля так, щоб не порушувати зв'язки і закони природи, максимально дбати про їх збереження для людства як сьогодні, так і в майбутньому [82, 74].

Розвиток екологічної компетентності може відбуватися в ході навчання в сфері екології та має на меті бути носієм екологічної культури у галузі освіти, спонукає до ціннісних орієнтирів у навчальних планах. Щоб краще зрозуміти термін екологічної компетентності візьмемо як основу визначення В. Кудрик, який тлумачить екологічну компетентність як «здатність особистості до ситуативної діяльності в соціальному та природному середовищі, за якої набуті екологічні знання, навички, досвід і цінності актуалізуються в умінні приймати рішення, виконувати відповідні дії, нести відповідальність за прийняті рішення, усвідомлюючи їх наслідки для довкілля»[85].

На думку Н. Ткачової, екологічна компетентність повинна розглядатися як складова загальної компетентності, яка має пряме відношення до великого кола взаємодії між людиною і довкіллям [86].

У наукових працях екологічній компетентності дають такі характеристики:

– екологічна культура проявляється в тій частині природного середовища, де будь-яка людина здійснює певну діяльність і тому може безпосередньо здійснювати вплив на стан довкілля);



– здатність особи до діяльності у на території проживання і в довкіллі, коли отримані знання та досвід у сфері екології трансформуються в здатність приймати зважені рішення і виконувати оптимальні в певний момент дії, з усвідомленням їх впливу на природне середовище;

– уміння використати знання з екології у фахових і побутових ситуаціях, ставлячи природоохоронні цінності як пріоритет, розуміючи власну відповідальність за виникнення проблемних ситуацій з довкіллям внаслідок своєї професійної діяльності.

Екологічну компетентність можна розцінювати як частину екологічної культури, яку в наукових працях трактують не завжди однозначно.

Так, на думку І. Зверева, основними ознаками екологічної компетентності є освіченість в сфері екології та розуміння дитиною психологічної та естетичної значущості природи. Для цього людина повинна володіти необхідними знаннями та мати відповідні переконання, бути готовою до конкретних дій, що узгоджуються з умовами щодо збереження природи [74], характеризує ступінь ставлення особистості до довкілля [74 ], узгоджує відносини між людиною і довкіллям [74].

Згідно «Концепції екологічної освіти України» найважливішим завданням освіти у сфері екології сьогодні є розвиток екологічної компетентності, на основі чого можна виділити такі завдання, які будуть актуальними і на уроках географії в середній школі:

- означити актуальні проблеми, як у світі, так і в державі, у сфері охорони природи, усвідомити їх актуальність та важливість на сьогоднішній день;
- використання давніх традицій нашого народу у відносинах з природою, прищеплення підростаючому поколінню дбайливого ставлення до природи рідного краю;

- виховання розуміння необхідності координації системи природи і системи людини беручи за основу принцип глобальності природних зв'язків, намагання викоринити споживацьке ставлення до природних ресурсів;

- усвідомлення власної відповідальності за стан природи на всіх рівнях - від регіонального до глобального, уміння планувати свою діяльність з урахуванням стану екології;

- покращувати здатність вирішувати першочергові питання щодо проблем довкілля, грамотно вибудовувати лінію поведінки щодо збереження; природних ресурсів.

А. Галєєва визначає такі складові екологічної компетентності з точки зору практичного досвіду:

- 1) набуття знань щодо дії механізму «довкілля– людина – суспільство» і місце людини в ньому;

- 2) реалізація практичної діяльності у сфері екології, в результаті якої з'являються нові знання, уміння і навички;

- 3) реалізація творчої роботи, пошук шляхів вирішення першочергових завдань, які ставить сьогодення в контексті захисту навколишнього середовища;

- 4) безпосередня взаємодія зі світом природи та між собою, побудова системи, що ґрунтується на емоційній, естетичній, моральній культурі.

Найбільш важливим у дослідженні значення і характеристик екологічної компетентності є усвідомлення того, що основою освіти в цілому є знання, практичні навички і відповідний світогляд. З цього випливає, що екологічна компетентність є основою екологічної освіти.

Знання реалізують такі функції у розвитку в дітей екологічної компетентності:

- основоположну (формують уяву про світ природи, відповідно і теоретичну також);

- цільовказівну (спрямовують екологічну діяльність і вказують її спосіб);
- оцінювальну (визначають систему цінностей та норми стосовно ставлення людини до навколишнього середовища).

Таким чином, спираючись на вищевказане, до поняття «екологічна діяльність» можна віднести тільки ті дії учня, які викликані його потребами в діяльності щодо захисту довкілля, але якщо дитина усвідомлює його цінність. Якщо ж усвідомлення немає, то можемо констатувати тільки деякі дії в галузі екології.

Отже, процес розвитку екологічної компетентності в учнів повинен бути направлений на такі цілі:

а) відповідність потреб особистості потребам суспільства при взаємодії з довкіллям;

б) набуття умінь і практичних навиків, за допомогою яких можуть реалізуватися дані потреби у певній діяльності.

Можна стверджувати, що істинний розвиток особистості залежить від того, які конкретні потреби трансформуються у саморозвиток, а на виховання покладено функцію керування цим процесом [87]. Маємо міцний зв'язок і взаємозалежність між різними складовими змісту екологічної освіти. Відомо, що знання є фундаментом для будь-якої успішної діяльності. Діяльність, у свою чергу, передбачає застосування знань для всеохоплюючого пізнання і оптимального освоєння світу природи.

Спільним у наукових працях багатьох дослідників щодо розкриття екологічної компетентності особистості є визнання пріоритетності екологічних знань. Беручи за основу матеріалістичне розуміння процесу формування знань, педагоги, психологи та філософи починають розгляд проблеми із загальних уявлень. Уявлення є найпершими елементарними узагальненнями. З приходом дитини до школи світ починає сприйматися на більш глибокому, якісно новому рівні. Виявлення різних властивостей предметів і явищ природи, порівняння їх,

знаходження в них ознак подібності та відмінності дає можливість об'єднувати схожі предмети у групи. Унаслідок такої складної розумової роботи (аналізу, синтезу, абстрагування, групування або класифікації предметів) утворюються поняття [88].

Усвідомлення важливості знань в галузі екології – це об'єднавчий елемент у наукових працях багатьох вчених що проводили вивчення екологічної компетентності та її впливу покращення взаємодії людини та довкілля. Оскільки знання формуються матеріалістичним чином, то спочатку педагоги та психологи розглядають дане питання із всебічного явлення. Уявлення - це первинні найпростіші узагальнення. Коли дитина стає школярем, то починає сприймати світ глибше та змістовніше, тобто переходить на якісно новий рівень. Вчиться бачити предмети та природні явища з точки зору відмінності їх властивостей, намагається порівнювати їх, знаходити схожість та відмінність, об'єднувати їх в групи. В результаті цієї складної інтелектуальної роботи (аналізу, узагальнення та систематизації предметів) в дитини виникає власне поняття [88].

Академічні поняття, що синтезуються у свідомості школярів, є базою їх знань і світосприйняття. Чим вищим є рівень розуміння сутності явищ, що розкриваються системою знань у сфері екології школярів, тим більш вичерпним стає їх світогляд.

Але сутність освіти та виховання у сфері екології не розуміє під собою тільки оволодіння певною кількістю знань екологічного характеру, виникає необхідність переходу цих знань на якісно новий рівень, формуючи стійкі погляди. Тільки таким чином вони стають основою їх поведінки.

Стійкі переконання щодо збереження природи, які ґрунтуються на якісних знаннях, мотивують до дій, спрямовують мислення, зумовлюють власні наміри. Розглянемо декілька визначень, що стосуються, власне, переконання.

К. Маргламова вважає, що переконання – це сукупність стимулів, які спонукають особу діяти згідно з власними переконаннями, принципами, світосприйняттям [89]. Приміром, О. Грошовенко розглядає переконання як

теоретично підтвержене, емоційно прожите, психічно осмислене ставлення до реальності, яке зумовлює базову поведінку людини, керує її вчинками. Основою переконань є впевненість в достовірності знань, понять, поглядів, цінностей[20].

Переконання екологічного характеру – це повне визнання достовірності своїх знань про неподільність навколишнього середовища та суспільства, неприйнятність розірвання цього зв'язку, вплив і значення діяльності людини на цю взаємодію. Вони розвиваються на засадах етичного розуміння та моральних норм, з яких вимальовуються загальноприйняті принципи і норми поведінки. Вони сприяють активному способу мислення, стають основою поведінки, спонукають до екологічної діяльності.

Такі категорії як знання, переконання, та практична діяльність завжди взаємопов'язані та діють в залежності одна від одної. Цю взаємозалежність між вищевказаними категоріями, необхідно завжди враховувати в ході екологічного навчання.

Таким чином, підсумовуючи все вищесказане, можемо констатувати, що всі компоненти екологічної компетентності утворюють єдину систему та діють в тісному взаємозв'язку. Вона окреслює низку відповідних суджень, переконань, поглядів та досвіду в особистості, прагнення до виконання завдань в галузі охорони природи, що відповідають вимогам збереження довкілля. Розвиток та формування екологічної компетентності в учня середньої школи передбачає утворення цілої системи, усі складові якої тісно взаємодіють між собою та підсилюють одна одну.

Якщо проаналізувати суть екологічної компетентності, то можна помітити, що її структура підтримується узгодженістю функціонування її компонентів. Будучи цілісною по своїй суті, екологічна культура є тим фактором, що допомагає дитині різностороннє розвиватися.

Відповідно до результатів нашого дослідження можна дійти висновку, що планувати екологічне навчання учнів середньої школи необхідно так, щоб за

посередництвом цієї освіти у світосприйняття дитини впровадити основні поняття, закони та принципи поведінки в довкіллі.

Усі розглянуті вище якості та особливості екологічної культури повинні враховуватися при застосуванні даної категорії в практиці середньої школи, зокрема на уроці географії та при формуванні системи освіти й виховання що має екологічне спрямування.

Розвиток екологічної культури у молодого покоління є важливим та пріоритетним завданням в сучасних реаліях життя. Розвиток у школярів відповідального ставлення до навколишнього природного середовища – це непростий і довготривалий процес. В підсумку маємо отримати не тільки опанування необхідної кількості знань, умінь, та отримання практичних навиків а ще й прагнення зберегти природу, бажання проявляти ініціативу в питаннях, що стосуються захисту довкілля. Таким чином екологічна культура встановлює, яким способом будуватимуться відносини між людством та природним середовищем.

В. Сергеева та О. Семенюк вважають, що екологічна компетентність є, у значній мірі, основою екологічної діяльності. Екологічна компетентність включає в себе знання з екології, пізнавальні та етико-естетичні враження, які пов'язані з природою, та відповідну поведінку з точки зору екології [90].

Для всебічного розвитку у школярів екологічної компетентності застосовують такі види діяльності:

1. Експедиції та спостереження за природою, під час яких відбувається вивчення навколишнього середовища. Учні мають можливість безпосередньої взаємодії з довколишнім світом, місцевістю, мають можливість оцінити екологічну ситуацію свого краю, познайомитись з тваринним та рослинним світом. Експедиції забезпечують зв'язок теорії з практикою, що дає змогу побачити на власні очі різні географічні об'єкти і явища та має велике значення під час вивчення предмета. Експедиції також мають велике виховне значення, оскільки допомагають розвивати такі якості як вдумливість, цікавість до природи, бажання бачити прекрасне у довкіллі, дбайливість, самостійність

тощо. Вони роблять кругозір школярів ширшим, привчають до спостережливості, формують корисні навички та допомагають отримати цінний досвід, наприклад орієнтуватись на місцевості, визначати типи ґрунтів, види рослин, тварин, тощо.

2. Географічні гуртки

3. Різноманітні і цікаві експерименти з визначенням величин, що описують явища природи та демонструють закономірності в числовому вираженні;

4. Екологічні акції, дні (тижні) екологічної творчості, екологічні свята та конкурси.

5. Висаджування дерев, кущів, квітів, городніх культур та піклування про них.

6. Відвідування та створення музеїв природи, різноманітних виставок екологічного характеру.

Всю цю діяльність бажано проводити використовуючи різні види впливу на світогляд, наміри, усвідомлення та поведінку школяра, які пробуджують комплексні зміни у формуванні його переконань, емоцій, вчинків, практичних умінь, тощо.

Також одним із дієвих методів навчання та виховання учнів є дидактична гра, яка сприяє успішному засвоєнню навчального матеріалу.

Крім того розвиток практичної орієнтації в галузі екології сприяє розвитку в учнів екологічної культури, формує дружні до довкілля стереотипи поведінки, посилює розуміння ролі людини у захисті та збереженні природного середовища.

### **2.3. Система розвитку екологічної компетентності в процесі вивчення географії**

Дбайливе ставлення до довкілля має безпосередній вплив на розвиток екологічної компетентності та є важливим фактором гармонійного та

збалансованого розвитку суспільства, економіки та екології. Це ставлення до природи, як чогось важливого і незамінного закладається в середній школі, зокрема на уроках географії і має наступні властивості:

- розуміння ролі природи в житті людини, усвідомлення її цінності загалом;
- розуміння власних можливостей, коли мова йде про захист довкілля, відповідальність за охорону ресурсів природи;
- уміння зберігати баланс при взаємодії з природою; бути екологічно компетентним, щоб мати якнайбільше важелів для збереження довкілля;
- негативне ставлення до споживацького та виключно прагматичного використання природних ресурсів, що створює суттєві порушення природної рівноваги, призводить до кризових ситуацій, та бажання і уміння протидіяти цьому;
- брати участь у природоохоронних заходах, виконувати відповідні завдання, які стосуються природоохоронної діяльності.

Шкільний курс географії має в своєму розпорядженні об'єктивні можливості формування і розвитку у школярів етичних норм і звичок поведінки в природі, ціннісних орієнтацій. Зміст екологічної освіти комплексний. Він включає ідеологічні, наукові, етично-естетичні, праві, особистісно-світоглядні і практичні аспекти. Для їх реалізації в шкільному курсі географії склалися найбільш сприятливі умови, ніж в інших предметах. Цілі і завдання географічного і екологічного виховання тісно взаємозв'язані між собою і доповнюють один одного.

Курс географії в середній школі має значний потенціал для формування і розвитку в учнів моральних норм і корисних звичок при взаємодії з довкіллям, а також орієнтацій, що носять ціннісний характер. Екологічна освіта є комплексною. Вона містить світоглядні, наукові, етичні, естетичні, особистісні і діяльнісні аспекти. Географія має найбільш відповідні умови, порівняно з іншими дисциплінами для їх втілення. Мета і завдання географічного і



екологічного виховання максимально переплітаються між собою і взаємодоповнюються.

Якщо розглянути курс загальної географії за 6 клас, то можна зауважити, що найбільше часу тут відводиться на вивчення компонентів географічної оболонки Землі. Під час ознайомлення з літосферою, атмосферою та гідросферою треба приділяти увагу раціональному використанню ресурсів природи та на дії людини на реальний стан цих оболонок. Наприклад, при розгляді літосфери, вчитель звертає увагу на критичні наслідки нераціонального надрокористування в нашій області, забруднення надр, накопичення відходів тощо. Тож завданням педагога є необхідність формування у дітей бережливого ставлення до надр свого краю.

В ході ознайомлення з атмосферою, учням треба розповісти про величезну шкоду від вирубки лісів, про негативний вплив роботи промислових підприємств та автотранспорту. Також якості повітря завдає шкоди спалення опалого листя та сухої трави. Наслідком цього негативного явища буде забруднення шару повітря, близького до землі та змінення співвідношення його газового складу. Від паління сухостою руйнується ґрунтовий покрив і вся його мікрофлора, знищуються насіння і коріння рослин. Після такого підпалу для відновлення ґрунту, життя рослин і комах потрібно 5-6 років.

А ще спалювання сухої трави та листя збільшує промерзання ґрунту у 2-4 рази. Нерідко підпал сухої трави призводить до степових, лісових і торф'яних пожеж. Тому що таке вогнище є неконтрольоване і вогонь може швидко поширюватись. Під час пожежі руйнуються цілі екосистеми: згорають гнізда птахів та гинуть практично всі тварини, що живуть у сухій траві або на поверхні ґрунту – зайці, їжаки, плазуни, земноводні. Також, треба пояснювати негативний вплив на атмосферу спалювання поліетилену та пластику, що завдає великої шкоди організму людини. Також важливо пояснювати, що будь-хто з учнів зможе допомогти поліпшити якість повітря висаджуючи дерева та інші зелені насадження, так як вони виробляють потрібний для живих організмів кисень та знижують рівень вуглекислого газу в атмосфері.

Також значну роль у формуванні екологічної культури та компетентності учнів на уроках географії відіграє вивчення гідросфери. Річки, озера, ставки і навіть струмки – все це відіграє важливу роль в нашому житті. На жаль, більшість водойм часто перебувають у незадовільному стані. Тому на уроках географії учитель пояснює причини і наслідки поганого стану водних об'єктів та спонукає шестикласників замислюватись над вирішенням екологічних проблем. Наприклад, можна залучатись до написання проектів на ці важливі теми. Крім того, є потреба для школярів брати участь у практичній діяльності в галузі охорони природи: прибирати прибережну зону річки чи ставка, розчищати джерела та струмки. Завдяки цьому школярі мають можливість побачити, що стан довкілля залежить від них самих. Ще вчитель може розказати шестикласникам як здоров'я людей залежить від того, наскільки чистими є водойми.

При ознайомленні з біосферою в учні отримують нові знання про ґрунт, рослинний і тваринний світ. Вчитель розповідає шестикласникам про причини поширення ґрунтів, живих організмів на Землі використовуючи міжпредметні зв'язки природознавства та географії, та пояснює вплив людської діяльності на стан ґрунтів, рослинного і тваринного світу. Педагог пояснює важливість збереження тварин та рослин нашого краю. Зважаючи на те, що вивчення біосфери відбувається навесні, то можна провести екскурсії з метою наочного вивчення флори та фауни свого регіону.

Коли учні ознайомляться з усіма оболонками Землі, то отримають повне розуміння про географічну оболонку, як головний природний комплекс. Також зможуть побачити взаємодію між усіма складовими у природному комплексі, а також зрозуміти вплив цієї взаємодії оболонок на життя планети.

На завершення курсу загальної географії проходимо вивчення розділу «Людина і географічна оболонка» про зміни в довкіллі, які відбуваються під впливом економічної діяльності людини. Учні знайомляться з такими поняттями як «природні багатства» та «навколишнє середовище». За посередництвом практичних занять, шестикласники вивчають компоненти

природи, зв'язок між ними, розбирають конкретні приклади екологічних проблем, висловлюють судження про практичні заходи з усунення негативних наслідків взаємодії людини з природою та беруть безпосередню активну участь у природоохоронних заходах.

Аналіз наукової літератури, яка висвітлює екологічне виховання учнів у середній школі, та практичний досвід роботи у школах виявили, що система методів екологічного виховання, як і загальна система методів навчання і виховання, з точки зору теорії і практики є розробленою в неповній мірі. Тому є потреба детальніше розглянути застосування базових методів екологічного виховання під час навчання школярів.

Естетична складова в екологічній освіті має велике значення, і саме географія відіграє тут першочергову роль. На уроках, за посередництвом *ілюстративного матеріалу* учні отримують позитивні емоції від перегляду таких матеріалів як фотографії, короткі ролики, фільми, анімаційні роботи, діапозитиви, тощо. Вони сприяють розвиткові образного мислення і сприйняття всього того прекрасного, що є в природному середовищі, а це, в свою чергу, посилює цінність природи як такої в їх свідомості.

Помічати красу природи, розуміти всю відповідальність людини під час роботи по освоєнню природного середовища, усвідомлювати небезпеку бездумної поведінки людей по відношенню до довкілля сприяє ознайомлення з географічними описами, які можна знайти серед безлічі науково-популярної літератури, в періодиці, в художніх творах, тощо.

Щоб сформувати в школярів новий досвід, а водночас і допомогти опанувати черговий рівень оволодіння знаннями, педагог повинен скеровувати роботу учнів на неодноразове повторення знань отриманих до цього (*репродуктивний метод*) [83]. За допомогою методу проблемної ситуації вчитель ставить перед школярами складне завдання, і на власному прикладі вирішення його підштовхує учнів до активної участі в обговоренні суперечливих питань, дає можливість їм розкривати хід своїх думок [84]. Цей спосіб дає учителю можливість продемонструвати учням переваги наукових

знань з географії для збереження природи та вирішення екологічних проблем, а учням – стежити за ходом думки, вибудовувати доказову логічну лінію і в повній мірі засвоювати знання.

Наприклад, за допомогою цього методу вчитель може пояснити учням шостого класу під час вивчення гідросфери та біосфери суть таких народних прикмет: «Ластівки літають низько – буде дощ», «Риби вистрибують з води і ловлять комах – до дощу». Учитель ставить учням запитання: чому птахи перед дощем спускаються нижче до землі, а риби вистрибують з води? Проблемний виклад учителю доцільно будувати на науковому матеріалі: перед дощем значно підвищується вологість повітря, крила комах, стають вологими і важкими тому вони спускаються нижче до землі. А комах ловлять птахи і риби, оскільки ними живляться. Тому перед дощем птахи літають низько над землею, а риби вистрибують з води, щоб піймати комах. На цьому прикладі учитель надає учням доказ у цілісності природи.

Можна порекомендувати таку класифікацію методів навчання екологічного спрямування учнів шостих класів у процесі вивчення географії:

1. Роз'яснювально-ілюстративні: бесіда, пояснення, розповідь.
2. Репродуктивні: завдання екологічного характеру; спостереження природними процесами; опорні схеми; тестові завдання.
3. Проблемної ситуації: обговорення, диспут, спостереження, бесіда.
4. Частково-пошукові: вікторини, логічні задачі, загадки, кросворди, спостереження за природою.
5. Дослідницькі: спостереження за процесами, що відбуваються у природі, проблемні завдання [85].

Розділення окремих методів розвитку екологічної компетентності має важливе значення для того щоб зрозуміти й організувати різні види діяльності учнів. Проте це не означає, що в реальному навчальному процесі ці методи необхідно відокремлювати один від одного, навпаки, бажано їх реалізовувати поєднуючи, паралельно один до одного.

Думка щодо вдосконалення взаємовідносин суспільства і природи може бути дуже вдало розкрита з використанням конкретного матеріалу під час вивчення географії, яка створює оптимальну теоретичну базу для формування в учнів загальної неподільної картини світу з нерозривністю і різноманітністю зв'язків між живою і неживою природою. З точки зору покращення взаємодії людського суспільства і природи, у школах важливим є вивчення основ виробництва: раціональне використання природних ресурсів (добування, зберігання, перевезення), технологій, що не завдають шкоди довкіллю, огляд технічних комплексів і систем захисту навколишнього середовища від забруднення [91]. Важливим є розуміння того, що вплив діяльності людини на довкілля не повинен переходити певну межу, оскільки після цього в природі настають незворотні зміни, що в недалекому майбутньому провокують екологічні катастрофи.

Екологічні знання дають розуміння як захистити довкілля від забруднення промисловими і побутовими відходами. Забруднення атмосфери на сьогоднішній день – один із вагомих факторів, що знижує якість життя і обмежує діяльність людини. Розвиток екологічної компетентності учнів здійснюється як на уроках географії, так і у позакласній діяльності.

Визначені основні положення екологічного виховання учнів і розвитку їх екологічної компетентності. До них належать:

–положення міждисциплінарного підходу, що вимагає точного визначення місця і ролі кожного предмета в загальній системі екологічної освіти;

–положення систематичності вивчення матеріалу екологічного характеру, що здійснюється за умови врахування ступенів навчання, вікових та індивідуальних особливостей учнів;

–положення єдності інтелектуальної й емоційної складової у вивченні і покращенні довкілля;

У позакласній роботі застосовують такі види екологічного виховання:

– озеленення школи та інших об'єктів в місцевості проживання ;

- охорона лісів та їх відновлення;
- боротьба з ерозією ґрунтів;
- охорона водойм, боротьба зі скидами в них відходів;
- охорона фауни, особливо червонокнижної;
- відновлення ареалів лікарських рослин;
- турбота про збереження малих річок, очищення джерел тощо.

Успішність результатів прищеплення понять та уявлень про довкілля визначається такими факторами:

- розуміння унікальності краси природи та її роль в житті людини;
- пізнавальний інтерес до природи;
- важливість гармонійного співжиття людини і довкілля, відповідальності у ставленні до нього;
- дбайливого ставлення до природи в традиціях українського народу;
- ставлення до флори і фауни з точки зору біоетики.

Природоохоронна діяльність відбувається у таких видах позакласної діяльності: шкільні садівництва та лісництва, зелені і голубі патрулі, групи «швидкої допомоги» тваринам і птахам, гуртки натуралістів, екологічні екскурсії, екологічні стежини, тощо.

Усі види позакласної роботи мають на меті стимулювання інтересу учнів до вивчення природи, застосування отриманих знань на практиці, розвиток дослідництва загалом.

Ефективність позакласної роботи з розвитку екологічної компетентності школярів відчутно залежить від її зв'язку з краєзнавчими джерелами, що запобігає випадковості у виборі тем позаурочних занять [80].

У процесі здобуття нових знань здійснюється їх оцінка учнями. Підвищенню ефективності формування екологічної компетентності сприяє її тісний зв'язок з традиційним вихованням в дітях любові до природи, сприйняття ними природи як живого цілісного організму, що живе за своїми законами, яких нікому не можна порушувати.

## **Висновки до розділу 2**

Відповідно до завдань нашого дослідження в другому розділі проаналізовано умови розвитку екологічної компетентності в учнів шостих класів в науковій літературі. Різносторонність підходів щодо визначення сутності екологічної освіти об'єднує спільне бачення її як системи пов'язаних між собою засобів, інструментів і методів впливу на світогляд і поведінку особистості з метою формування в неї відповідних знань, інтересів, установ та норм поведінки у природному середовищі.

Аналіз тематичної літератури дав можливість стверджувати, що екологічна компетентність є компонентом:

- екологічної освіти як неперервного освітнього процесу, спрямованого на засвоєння систематизованих знань, умінь і навиків з природоохоронної діяльності, розвитку загальної екологічної культури;

- екологічного виховання

- процесу становлення людяного, відповідального, дбайливого ставлення людини до природи як неповторної цінності; непорушність поглядів, переконань, моральних установок, норм раціонального природокористування, готовності до власного обмеження і діяльності, спрямованої на охорону довкілля;

- екологічної культури як цілепокладаючої діяльності людини (включаючи і наслідки такої діяльності), спрямованої на організацію та трансформацію природного світу (об'єктів та процесів) відповідно до власних потреб та намірів.

Таким чином визначено, що екологічна компетентність – це здатність особистості діяти в соціальному та природному середовищі згідно ситуації, що виникла, завдяки отриманим екологічним знанням та досвіду, що актуалізуються в умінні приймати рішення, виконувати необхідні дії, а також готовність відповідати за ці рішення, усвідомлювати їх наслідки для довкілля. Після аналізу теми дослідження та сутності основного поняття було визначено форми і методи (екологічні акції та проєкти, бесіди, спостереження, вікторини, цікаві справи тощо) розвитку екологічної компетентності, що мають особливе

значення для бачення й організації різних видів діяльності школярів. Однак це не означає, що в реальному навчальному процесі ці методи треба відокремлювати один від одного, навпаки, їх доцільніше використовувати в поєднанні, паралельно один до одного. Важливо підкреслити, що протягом уроку методи формування екологічної компетентності необхідно змінювати, чергувати в залежності від змісту, теми та рівня знань учнів.

### **РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА РЕЗУЛЬТАТИВНОСТІ МЕТОДИКИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ НА УРОКАХ ГЕОГРАФІЇ**

Упродовж 2021–2022 н. р. на базі Лукавецького ЗЗСО I – III ступенів був проведений експеримент. У дослідженні взяло участь 61 особа: 29 учнів 6-А класу, 30 учнів 6-Б класу та 5 учителів, в тому числі вчитель географії та класний керівник.



### **3.1. Аналіз та оцінка реального рівня екологічної культури та компетентності учнів середньої школи, на прикладі шостих класів**

Завдання першого (констатуючого) етапу нашого дослідження – оцінити реальний рівень екологічної культури та компетентності учнів середньої школи, на прикладі шостих класів, у діючій системі освіти:

1) проаналізувати навчальну програму щоби розкрити потенційні можливості географії для розвитку екологічної культури та компетентності у школярів;

2) визначити рівень актуальності заданої проблеми за допомогою бесіди з вчителями ЗЗСО й розкрити характер перешкод, що заважають розвиткові екологічної культури та компетентності школярів при вивчення географії;

3) означити складові та рівні розвитку екологічної культури та компетентності учнів 6 класу;

4) здійснити опитування серед школярів задля визначення наявного рівня екологічної культури та компетентності.

Відповідно до першого завдання нашого дослідження було здійснене ознайомлення з навчальним планом, який окреслює концепцію вивчення географії у 6 класі.

У «Пояснювальній записці» програми 6 класу конкретно вказано, що «зміст навчального матеріалу з географії сформульовано з точки зору його користі та затребуваності поза школою» [42]. Оцінюючи компетентнісні можливості предмета, можемо стверджувати, що «екологічна грамотність і здорове життя» є однією з найважливіших компетентностей, розвиток якої обов'язково повинен бути передбачений на уроках географії.

Коли мова йде про складові базової компетентності «Екологічна грамотність і здорове життя» то особливо важливою є робота в команді під час виконання проектів з географії, а також застосовування отриманого досвіду для збереження природи, як важливого джерела здоров'я, матеріальних благ та безпеки людей.

Визначивши зміст понять «екологічна культура» та «екологічна компетентність», які стосуються учнів середньої школи, а в нашому випадку учнів 6 класів, та взявши до уваги особливості даного віку, можна визначити такі складові розвитку екологічної культури та компетентності учнів:

- пізнавальна (уявлення про природу та її явища, розуміння взаємозалежності між її елементами);
- ціннісно-чуттєва (бажання зберегти природні об'єкти, захоплення ними; здатність помічати красу навколишньої природи);
- діяльнісна (отримання практичного досвіду та навиків у піклуванні про природні об'єкти; вироблення екологічної поведінки).

Визначено такі рівні екологічної культури та компетентності: високий; добрий; середній; низький. Детально охарактеризуємо кожен з рівнів.

Високий рівень. Учні даної підгрупи володіють глибокими знаннями про різні об'єкти та природні явища, дотримуються вимог та правил поведінки в довкіллі, розуміють, що у природі все взаємопов'язано, знають яке значення має дотримання екологічної поведінки. У дітей присутнє постійне бажання піклуватись про об'єкти природи, вони отримують позитивні емоції від спілкування з ними. Такі учні проявляють максимальну цікавість до довкілля та природних об'єктів. Учні володіють потрібними вміннями, що направлені на збереження навколишнього середовища та постійно прагнуть до зниження витрат ресурсів природи.

Добрий рівень. Учні з цієї групи добре обізнані з об'єктами та природними явищами, вимогами та правилами поведінки в довкіллі, але не зовсім розуміють значення екологічної поведінки, та того, що в природі все взаємопов'язане. Для дітей важливо, щоб природні об'єкти було збережено, вони отримують задоволення від взаємодії з природою, позитивно реагують на красу світу природи; виявляють до нього безпосередній інтерес. Екологічні уміння проявляються в залежності від ситуації і тільки за посередництвом допоміжних запитань учні можуть обрати лінію поведінки, що екологічно доцільна. Діти допомагають збереженню природних ресурсів та їх

примноженню та мають елементарні уявлення як знизити щоденні витрати ресурсів природи.

Середній рівень. Учні мають уривчасті уявлення про природні явища, вимоги та правила поведінки в довкіллі, не в достатній мірі розуміють природні зв'язки та кінцеву мету поведінки екологічного спрямування. Бажання школярів зберегти природні об'єкти в більшості випадків продиктовано практичністю (власна вигода, прибуток); вони вибірково отримують задоволення від спілкування з об'єктами природи; інколи отримують від природних об'єктів приємні враження; проявляють хиткий, здебільшого, меркантильний інтерес до природних об'єктів. Володіють мінімальними вміннями з практично відсутніми навиками поведінки в довкіллі: елементарні дії, що спрямовані на зниження витрат ресурсів природи в даний час; беруть участь в природоохоронних заходах лише за вимогою дорослих.

Низький рівень. Учні в даній групі мають мінімальні знання про природні явища та об'єкти, не знають які є вимоги щодо поведінки в природному середовищі; не розуміють що у природі все взаємопов'язане; не знають мети та суті екологічної поведінки. Дану групу учнів не цікавить збереження природи, природні об'єкти їм байдужі; будь-яка робота, яка пов'язана з охороною природи не викликає цікавості, а бажання діяльності в екологічній сфері в них практично відсутнє. Участь у заходах з охорони природи беруть виключно за вимогою педагога.

Можемо відзначити методи, які використовувались в ході констатуючого етапу нашого експерименту:

- 1) анкетування, бесіди
- 2) методи, що базуються на враженні від роботи і поведінки учнів у довкіллі – це як письмові, так і вербальні характеристики, отримані від педагогів;
- 3) спостереження за дітьми у повсякденному житті та в умисно сформованих педагогічних ситуаціях.

Першим, одним із найбільш використовуваним методів було спостереження. Зрозуміло, що спостерігати ми можемо тільки за зовнішньо продемонстрованими діями, у вербальній чи невербальній формі. Часто учням не просто описувати свої почуття при контакті з явищами природи, емоції від певної події, то особливого значення надавалось саме невербальним сигналам.

Для того, щоб широко охарактеризувати розвиненість компонентів екологічної культури та компетентності, учнів заохочували до різних видів екологічної роботи. Завдяки спостереженням було отримано багато різних фактів, які розкривали ставлення учнів до довкілля, визначали поведінку в різноманітних ситуаціях, показували як діти проявляли свої емоції та усно оцінювали власні дії та дії однокласників.

Метод анкетування застосовувався для виявлення в школярів переважаючих причин у відношенні до довкілля, для розуміння їх системи цінностей та тенденцій відносно діяльності у сфері екології (Додаток А). Запитання в анкеті підібрано так, щоб вони не могли якось вплинути на відповідь. Також були визначені пункти для доповнення і уточнення вираженої думки, підтвердження її об'єктивності.

Бесіди також, у великій мірі, були задіяними в нашому експерименті (Додаток Б). За їх допомогою можна було краще визначити мотиви, якими керувалися учасники опитування, вияснялись їх позиції. Даний метод дозволяв краще адаптуватись до певних ситуацій, допомагав більш широкому розумінню взаємозв'язку між ними, а також розкривав причини певних відповідей учасників. Бесіди проводились індивідуальні та групові, стандартні та нетипові.

Бесіди з педагогами мали на меті розкрити індивідуальні риси характеру учня, як вони впливають на стосунки з однокласниками і не тільки. Це розширило можливості розуміння того, як саме і, головне, чому учень поводить себе в природному середовищі тим чи іншим чином, а також дало можливість пояснити причини помилкового сприйняття світу природи.

Бесіди, як планові, так і незаплановані, дуже допомогли у зборі інформації про розуміння учнями моральних норм, про причини поведінки,

оцінки конкретних ситуацій з точки зору екології, їх думку стосовно об'єктів та природних явищ.

Проаналізувавши відповіді дітей на запитання під час бесіди можемо зробити висновки, що учні 6 класу дуже добре розуміють всю важливість та значення природи в нашому житті. Серед цих відповідей можемо відзначити декілька напрямів.

**Практична цінність** (природа дарує людині матеріальні блага). В основному діти відповідали так: «Природа дає людині продукти харчування», «Природні матеріали потрібні людям для використання в побуті (залізо, деревина)».

**Естетична цінність** (природа - це краса). «Дерева, квіти – все це дуже гарне в різні пори року», «Природа розмальовує все різними барвами», «Ліс, поле, річка – люблю тут проводити час».

**Когнітивна цінність** (природа об'єкт пізнавального процесу). «Природа відкриває багато цікавих речей», «Природа потребує багато різних знань, щоб жити в гармонії з нею».

**Цінність для здоров'я** (природа – джерело здоров'я). «Свіже повітря – запорука здоров'я», «Щоб бути здоровим треба пити чисту джерельну воду».

Проаналізувавши отримані результати, ми побачили, що найчастіше вказувалися практичні цінності (35,8 %), далі йдуть естетичні (26,7 %), корисні для здоров'я (21,4 %) та когнітивні (16,12 %). Із розумінням цінності природи мають безпосередній зв'язок і екологічні мотиви учнів.

у даній системі та вплив на її цілісність та функціонування. А причиною такого рівня знань, на нашу думку, є їх незбалансованість та відсутність системності в отриманні. Для вивчення розвитку екологічної культури та компетентності застосовувались методи, що гарантують відповідний обсяг навчального матеріалу для якісної оцінки їх поведінки та активності у природному середовищі. Школярі отримували різні доручення, що стосувались охорони природи, після чого проводилось спостереження за ходом виконання

цих доручень, проводились бесіди з учнями та педагогами, розглядалися різні ситуації.

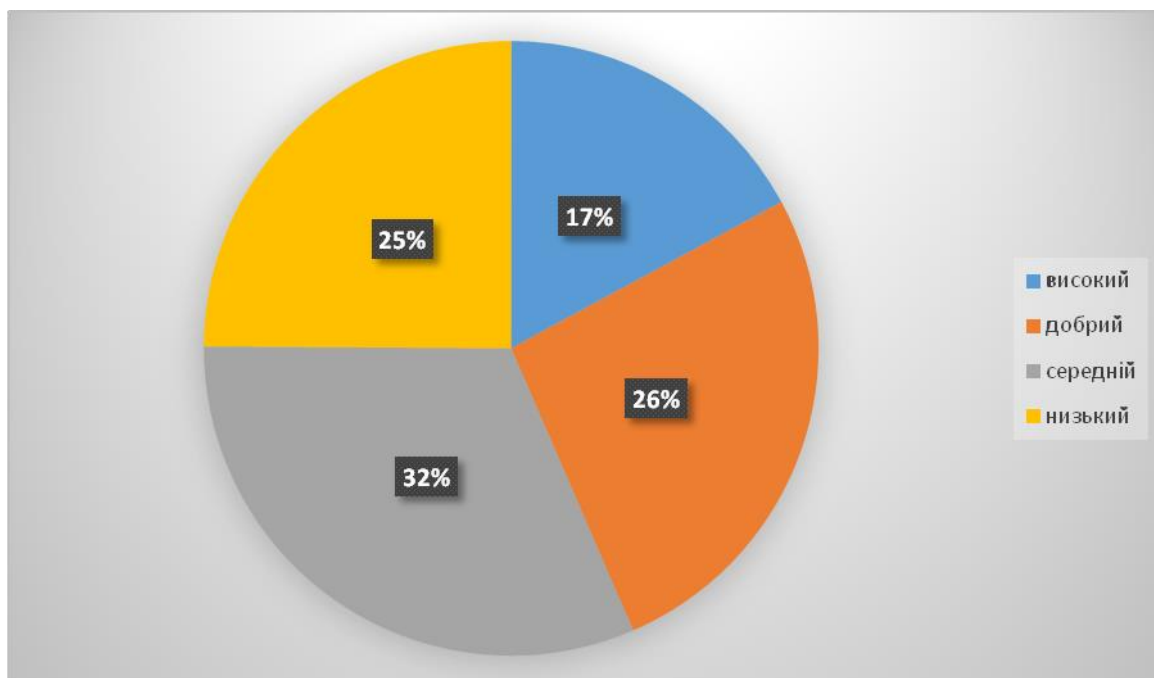
Під час спостереження відзначався рівень розуміння учнями основ раціонального природокористування, ставлення до певних видів екологічної діяльності, наскільки діти є активними під час спільної роботи по впорядкуванню довкілля, як себе проявляють у різних ситуаціях, та як співвідносяться розповіді дітей з їх фактичною поведінкою стосовно природного середовища.

Узагальнивши отримані результати ми встановили наступні дані з розподілу учнів 6 класів за рівнями наявної екологічної культури та компетентності на уроках географії (табл. 3.1. та рис. 3.1. – 3.2.)

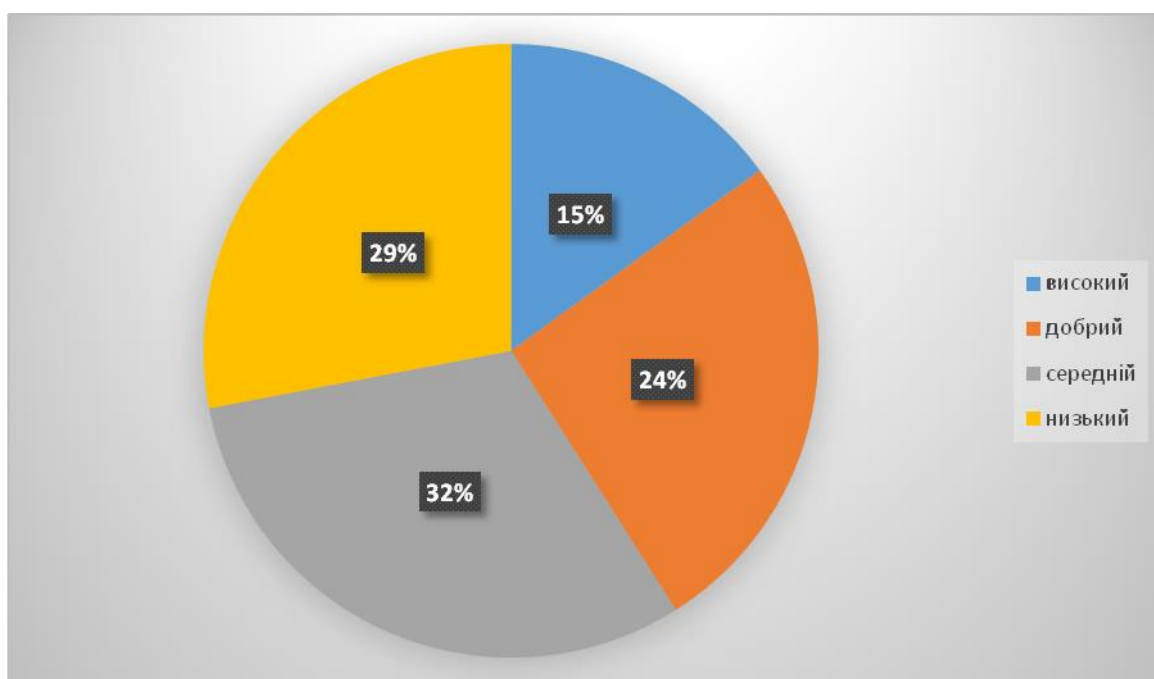
*Таблиця 3.1*

***Розподіл учнів 6 класів за виділеними рівнями наявної екологічної культури та компетентності на уроках географії [дані автора]***

Рівні екологічної культури та компетентності	6-А клас		6-Б клас	
	кількість	%	кількість	%
Високий	5	17	5	15
Добрий	8	26	7	24
Середній	9	32	8	32
Низький	7	25	10	29
Всього	29	100	30	100



*Рис. 3.1. Розподіл учнів середньої школи за виділеними рівнями наявної екологічної культури та компетентності на уроках географії (6-А клас - експериментальний)*



*Рис. 3.2. Розподіл учнів середньої школи за виділеними рівнями наявної екологічної культури та компетентності на уроках географії (6-Б клас - контрольний)*

Перший (констатуючий) етап експерименту продемонстрував відносно невисокий рівень знань екологічного спрямування в системі взаємовідносин між природою, людиною та суспільством, та про роль людини. Учні не спроможні самостійно побачити зв'язок між явищами та об'єктами природи, та не усвідомлюють важливості дотримання певних правил поведінки.

Також, для повної інформативності нашого дослідження, ми окремо виділили бачення педагогами шляхів розвитку в учнів екологічної культури та компетентності. Для цього проводилось анкетування викладачів, що працюють з шостими класами Лукавецького ЗЗСО I – III ступенів, на базі якого проводилось експериментальне дослідження (Додаток В). В анкетуванні брали участь п'ять педагогів. Першочерговими завданнями виховання у середньому шкільному віці педагоги визначили такі: здобуття знань, підтримання здорового способу життя, розвиток базових етичних норм поведінки, розвиток естетичних поглядів.

Роблячи акцент на розумово-пізнавальній підготовці, педагоги не враховують, що саме емоційний фактор є найбільш важливим у здатності учнів засвоювати загальнолюдські цінності, і саме емоціям та почуттям належить провідна роль в більш ефективному освоєнні нових знань, що має безпосередній вплив на ставлення до природи.

Під екологічною культурою та компетентністю особистості 15,2% педагогів розуміють дбайливе та відповідальне ставлення до природи; 27,3% вважають це знаннями про те, що в природі все взаємопов'язане між собою; 44,1% вчителів вважають, що екологічна культура та компетентність формує любов до природи; 30,6% розуміють це як знання й дотримання правил поведінки при взаємодії з довкіллям; 14,3% педагогів не відповіли на це запитання.

Проте використання згаданих форм і методів (екскурсії, прогулянки, спостереження) лише частково забезпечує належне екологічне виховання.

Проаналізувавши анкети педагогів, можемо стверджувати, що перевага повинна надаватися тим формам і методам розвитку екологічної культури та



компетентності у школярів, що забезпечують прямий контакт з природою: екскурсії 30%; прогулянки 60%; спостереження 50%. Переважна більшість опитуваних активно користується засобами наочного (88%) і вербального (74%) впливу на учнів; 15% – залучають дітей до практичних справ в довкіллі; 60% – догляд за природними об'єктами; 21,4% використовують гру як ефективний метод. Але, все одно всі вищеназвані методи не в достатній мірі забезпечують екологічну освіту школярів.

Розглянувши результати констатуючого етапу дослідження можемо виділити основні проблеми при становленні екологічної компетентності та культури у школярів:

1. Відсутність в уявленні школярів чіткого розуміння взаємозв'язку природи та людини, та прямої відповідальності останньої за збереження довкілля.

2. Труднощі з визначенням у змісті навчального предмету інформації екологічної направленості та невміння робити порівняльні характеристики або відповідні висновки.

3. Труднощі при спробах систематизувати та класифікувати інформацію екологічного характеру при намаганні уявити всю перспективу ситуації що стосується довкілля.

4. Обмеженість засобів і методів навчання в галузі екології.

5. Мінімальна кількість заходів екологічного спрямування.

Таким чином, констатуєчий (перший) етап експерименту засвідчив недостатній рівень розвитку екологічної культури та компетентності учнів шостих класів. Очевидно, що більшість з них мають надто прагматичне ставлення до певних об'єктів природи. Втім, деякі види знань щодо об'єктів та явищ природи та належних їм причинно-наслідкових зв'язків є на низькому рівні, помітною є байдужість до певних об'єктів природи та поверхневність знань.

### 3.2. Формування екологічної культури та компетентності в шкільній практиці в процесі вивчення географії

За результатами констатуючого етапу нашого експерименту можемо стверджувати, що активізація навчально-пізнавальної діяльності займає провідне місце у формуванні екологічної культури та компетентності учнів шостих класів. Навчально-пізнавальна діяльність націлює на одержання результатів, що впливатимуть на формування розумових та моральних якостей, наполегливості, отже, сприяє розвитку в школярів екологічної компетентності та культури [14]. Існують різні форми, методи та прийоми навчання, що дають можливість організувати таку роботу, які:

- спонукають учнів до систематичного здобуття знань про довкілля;
- допомагають розвитку креативного мислення, уміння спрогнозувати наслідки людської діяльності для довкілля;
- сприяють розвиткові дослідницької діяльності, вчать робити вірний вибір, такий щоб не зашкодити екології;
- допомагають заохочувати школярів до корисної діяльності з вирішення проблем довкілля.

Екологічна культура та компетентність має міжпредметний характер. І провідна роль тут належить саме природничим дисциплінам, а особливо географії. Її глибоке вивчення дає широкі можливості для розвитку дітей екологічної культури та компетентності.

На розвиток екологічної культури та компетентності великий вплив має природоохоронна діяльність на місцевості з подальшою оцінкою її впливу на природу, що погоджена навчальною програмою. З її допомогою школярі вчаться грамотно визначати власну поведінку в довкіллі, класифікувати діяльність інших людей, дбати про виконання законодавчих норм, що стосуються як навколишнього середовища, так і суспільства загалом.

Розуміння та дотримання школярами норм поведінки на екскурсіях та в краєзнавчих походах на природу демонструють рівень розвитку їх екологічної

культури та компетентності. З вказаного вище випливає, що головною метою реалізації курсу географії є формування в школярів життєвого досвіду, усвідомлення ними того як організувати гармонійну та ефективну взаємодію між людиною та природою, виховання загальнолюдських цінностей в контексті збереження екології та природних ресурсів.

Основні завдання формувального етапу експерименту:

1) введення та практичне застосування уже готових типів і методів розвитку екологічної культури та компетентності;

2) дослідження того як змінювалась морально-ціннісна сторона особистості школяра після використання найбільш переконливих у своїй результативності напрацювань.

Відповідно до плану формувального експерименту ми виділили один експериментальний клас (6-А) та один контрольний клас (6-Б) Лукавецького ЗЗСО I – III ступенів. В експериментальному класі впроваджувалась нова методика, яка мала сприяти розвитку екологічної культури та компетентності у процесі вивчення географії. Протягом визначеного часу, поки проводилось експериментальне дослідження, ми вивчали вплив (як поточний, так і підсумковий) розробленої методики на учнів. Щоденне дослідження виражалося в спостереженнях, спілкуванні, оцінці вражень учнів, батьків та педагогів, що дозволяло побачити зрушення в інтелектуальному та емоційно-ціннісному сегменті особистості.

З огляду на це, ми можемо засвідчити, що основна мета предмету – формування життєвого досвіду учнів, усвідомлення ними необхідної взаємодії в системі «людина – природа – суспільство», виховання етичного і екологічно обґрунтованого ставлення до довкілля і правил поведінки в ньому.

Потрібно розширювати і поглиблювати всі види класної та позакласної роботи для екологічного виховання: пізнавальну, дослідницьку, краєзнавчу. Грамотне поєднання класної та позакласної роботи позитивно впливає на розвиток екологічної культури та компетентності учнів шостих класів.

В нашій роботі були використані наступні методи: бесіди, спостереження; різні види класної та позакласної діяльності: уроки-подорожі, нетрадиційні уроки, уроки-екскурсії (Додаток Г) конференції, семінарські заняття, тощо.

Також ефективно сприяють формуванню і розвитку екологічної компетентності учнів, етичних норм і звичок поведінки в природі, ціннісних орієнтацій. екологічні заходи, такі як «День Землі», «День довкілля», «Довкілля і людина».

Учні експериментального класу ініціативно долучалися до такого виду діяльності як висаджування рослин на шкільному подвір'ї та догляду за ними, прибирання берегу річки від сміття навесні, розвішування годівничок для птахів взимку. Вважаємо, що необхідно розширювати і поглиблювати всі види класної та позакласної роботи екологічного спрямування: пізнавальної, трудової, краєзнавчої, дослідницької. Також додавати до освітнього процесу різноманітні семінари і факультативи екологічного характеру. Також можна залучати школярів до дослідницької діяльності в екологічних гуртках, таборах тощо.

Наприклад, завдання з підбору народних прикмет (Додаток Г), які дозволяють передбачати погоду, підштовхнуло учнів шукати допомоги в колі родини, щоб отримати потрібний матеріал, що, звісно, допомагало активізувати в них зацікавленість та уміння здобувати необхідну інформацію.

Під час виконання ігрового завдання «Красива і корисна квітка» прослідковувалися позитивні зміни у ставлення до природи. Це завдання викликало жвавий інтерес у дітей з різними типами ставлення до природи. З'ясувалося, що у багатьох дітей є улюбленими одні й ті ж квіти, наприклад, соняшник. Діти з високим рівнем сформованості (43,3%) екологічної компетентності з цікавістю і захопленням розповідали все, що вони знають про соняшник. Діти говорили: «Квітка дуже красива і сонячна, вона завжди повертається до сонця, наповнюється корисними властивостями, які потім віддає і людям, і тваринам, і птахам». Висловлення учнів за даним критерієм стали більш емоційно насиченими граматично обґрунтованими.

Діти з низьким рівнем екологічної культури та компетентності поводитися мовчки, не доповнювали розповіді однокласників, їм подобалося спостерігати за тим, як пташки дзьобали соняшникове насіння. Діти з середнім рівнем (Леся Р. і Валерій Д.) пригадали, що соняшник часто росте біля домівок, тому було б добре посадити його і біля школи, щоб пташки мали поживу.

Дієвими методами, що сприяють ефективному розвитку в учнів екологічної культури та компетентності, є ігрові. Екологічні дидактичні ігри мають такі функції: навчають, виховують, розвивають, сприяють комунікації, розслабляють.

Усі ми знаємо, що творчі можливості дитини найкраще розкриваються у разі грамотного поєднання навчальної та ігрової діяльності. Ігри допомагають передачі прийомів одержання знань, отримання досвіду роботи в колективі. Дидактична гра є дуже ефективним засобом розвитку школярів, особливо в поєднанні з іншими видами навчальної діяльності, що допомагає одержувати нові знання. Таким чином, можемо констатувати, що гра для учнів - це і навчання, і робота, а також виховання. З точки зору екології, дидактичні ігри сприяють розвитку позитивних рис у школярів, які проявляються турботою про довкілля.

Важливим у розвитку екологічної культури та компетентності є надання дитині права вибору у вирішенні моральних питань, самостійне розв'язування проблемних ситуацій. Розроблені соціально-етичні завдання, що позитивно впливають на розвиток співпереживання, спонукають до аналізу як власних, так і чужих дій та націлені на корекцію стимулів дбайливого ставлення до природи. Роздуми над вирішенням цих задач, пошук відповідей на поставлені запитання допомагали учням не тільки оцінювати вчинки інших, а й обдумати правильність своїх дій та поведінку в довкіллі. Часто траплялося так, що діти з нейтральним та низьким рівнем екологічної компетентності уникали відповідей, відмовчувалися. Вони вдумливо слухали завдання та як відповідали однокласники з високим рівнем розвитку екологічної культури та компетентності, але самі відповідати не бажали з тих чи інших причин. Але

пізніше ці учні підходили до педагога і розповідали, що б вони зробили в тій чи іншій ситуації.

Причиною такої поведінки є те, що ці учні не раз отримували негативні відгуки про свої вчинки, їм ніяково через свою поведінку, і вони б хотіли стати кращими. Приклади, описані в задачах, дають змогу учням подивитися на себе зі сторони. З відповідей однокласників вони зрозуміли як треба чинити в тій чи іншій ситуації. Запропонована на першому етапі формувального експерименту робота сприяла виникненню емоційного розуміння результатів своїх дій та вчинків. А згідно з теорією, саме цей процес, активізує мотиви діяльності в галузі охорони природи, що починають закладатися в учнів.

Формувальний етап мав на меті якісно вплинути на емоційно-ціннісну сферу учнів шостого класу, що дуже важливо для розвитку їх екологічної культури та компетентності. Для цього застосовувались методи, що забезпечують достатню кількість матеріалу для модульної оцінки екологічної культури та компетентності, яка проявляється у поведінці та діяльності учнів у навколишньому середовищі. Здійснені спостереження за школярами в процесі виконання завдань екологічного характеру, бесіди, ситуації морально-етичного вибору, вивчення результатів діяльності.

У ході спостережень досліджували які вміння та навички раціонального природокористування є в школярів, їх ставлення до роботи з охорони природи, проявлену активність, участь щодо покращення довкілля, поведінку у ситуаціях морально-етичного вибору, порівняння розповідей учнів з їх реальним ставленням до природи. Зміни в учнів експериментального класу після завершення експериментальної роботи, подані у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2.

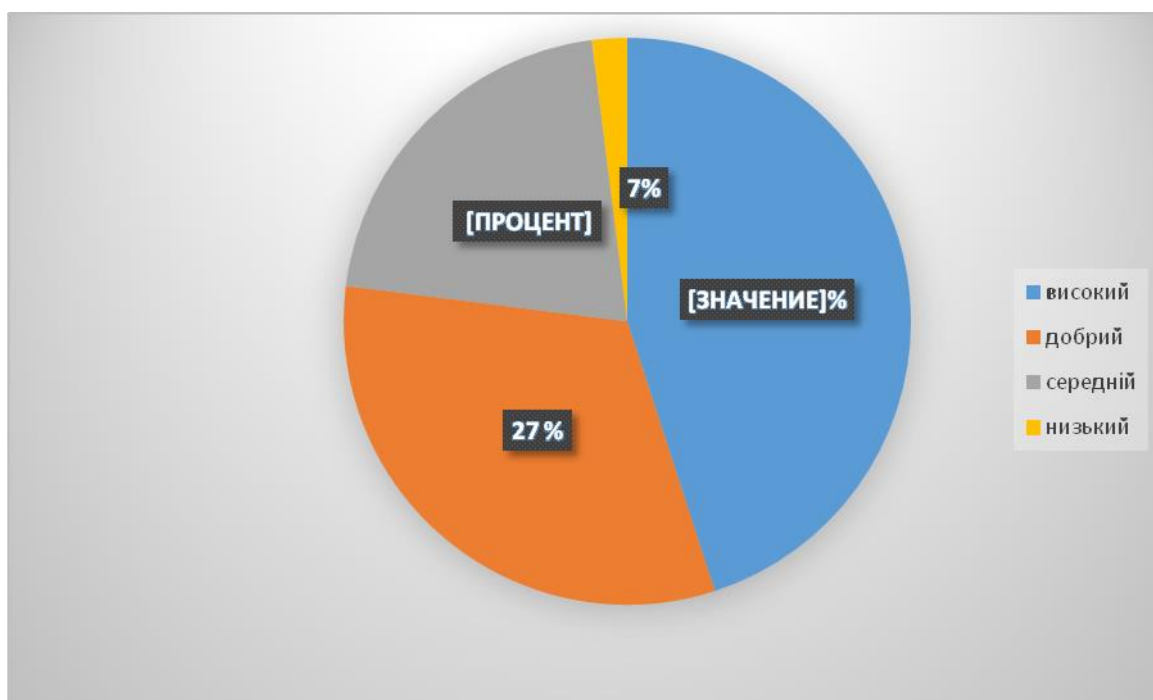
**Зміни у ставленні до природи в експериментальному класі**

<b>Прояви змін в ставленні до природи</b>	<b>Характер змін</b>
Природне оточення	<ul style="list-style-type: none"> <li>- менше ходять по газонах на шкільному подвір'ї;</li> <li>- сміття кидають у смітники;</li> <li>- роблять зауваження іншим за порушення норм поведінки в галузі охорони природи;</li> <li>- не зривають насадження по газонах, стежать, щоб їх вчасно поливали;</li> <li>- під час подорожей екологічною стежиною, походів до лісу чи річки не шумлять, не виламують гілки, не наступають на мурашники;</li> <li>- пояснюють тим, хто порушує правила поведінки в довкіллі до яких негативних наслідків може привести така їх поведінка.</li> </ul>
Побут, класна кімната	<ul style="list-style-type: none"> <li>- стежать за чистотою у класній кімнаті;</li> <li>- вчасно поливають квіти;</li> <li>- стежать, щоб у класі було свіже повітря.</li> </ul>

Таблиця 3.3.

**Розподіл учнів середньої школи за рівнями сформованості екологічної культури та компетентності на уроках географії**

Рівні екологічної культури та компетентності	6-А клас (експериментальний)	
	кількість	%
Високий	13	45
Добрий	8	27
Середній	6	21
Низький	2	7
Всього	29	100



*Рис. 3.3. Розподіл учнів за виділеними рівнями сформованості екологічної компетентності в експериментальному класі.*

Як можемо побачити, в експериментальному класі переважає кількість дітей з високим рівнем сформованості екологічної компетентності (45 %)

### **3.3. Урок-вікторина як нетрадиційна форма розвитку екологічної культури та компетентності учнів шостого класу**

У розвитку екологічної культури та компетентності величезна роль відіграють уроки, що проводяться в нетрадиційній формі, наприклад, вікторини, рольові ігри, турніри, подорожі, конкурси, конференції, диспути, тощо.

Такі уроки завжди цікаві, творчі, веселі, пізнавальні, і учні з ентузіазмом беруть участь у їх підготовці. Тому ми вибрали для проведення урок у вигляді вікторини:

Методика організації і проведення уроку-вікторини з географії у шостому класі.

Тема: «Гідросфера», 6 клас



Метою було узагальнення та систематизація знань, заохочення учнів до якісного засвоєння нових знань та закріплення вивченого раніше .

Тип уроку: урок –вікторина.

Хід уроку:

I. Етап підготовки

Сформувати з учнів команди. Вибрати капітанів, підібрати назви для кожної команди.

II. Хід вікторини

1. Розминка. Відгадати загадки, що стосуються нашої теми:

- Читаю на карті назви знайомі:

Чорне, Біле, Жовте, Червоне...

А з вигляду - зелене, сіре, синє,

До того ж, ще й дуже красиве. (Море)

- Ця стрічка блакитна, така неспокійна, між лісами в'ється і об берег б'ється. (Річка.)

- На півночі — Біле, на півдні — Чорне, що поміж ними?

(Між Білим і Чорним морями Європа.)

- На сході Жовте, на заході — Червоне, що поміж ними? (Між Жовтим і Червоним морями Азія.)

- Два брати з Чорногори зійшли, до Пруту побігли: один Чорний, другий Білий. (Білий Черемош і Чорний Черемош.)

- Із-під гірки з-під крутої прокрадається порою та й до моря утіка через лози по ярах. (Джерело)

- Не вода, не суша — на човні не пропливеш і ногами не пройдеши. (Болото)

- В якому морі ловлять рибу рибалки трьох частин світу? (Середземне море);

- Кругом вода, а з питтям біда. (Море);

- По морю йде, а до берега дійде — зразу пропаде. (Хвиля);

- Уночі спить на землі, а вранці тікає. (Роса);

- На долину, на поділ ліг великий сивий віл, надійде теля червоне — геть того вола прогоне. (Сонце й туман);

- Величезний шматок скла швидко щезнув від тепла. (Крига).

2. Прослухати вірш, дати відповідь на питання: «Які частини гідросфери згадані у вірші?»

Пам'ятаймо, люди, назавжди: неможливо жити без води.

Це - життя колиска, це - дощі. Це - роса, це - квітка на межі.

Це - тумани, ріки й моря, порятунки у спеку. Це - життя.

Це - кришталь озер і джерело, це хмаринки в небі, це – село.

У тополях й вербах над ставком, це - криниця, клумба під вікном.

Шурхіт хвиль і шторму дикий рев, це - струмок у травах між дерев.

Зелень трав, веселки кольори, нитки рік і в сутінках бори...

Пам'ятаймо, люди, назавжди: Неможливо жити без води.

3. Цікавий конкурс

Назвати:

- «кольорові» моря (Чорне, Біле, Червоне); .
- океан, що обманює своєю назвою (Тихий);
- море, де немає життя (Мертве);
- острови, що димлять (Курильські);
- моря, що носять імена дослідників;
- імена в назвах річок, озер, островів (Вікторія, Либідь, Анхель, Елізабет)

4. Конкурс «Що тут зайве?»

- Вікторія, Онтаріо, Балхаш, Синевир, Конго.
- Ла-Манш, Дрейка, Бенгальська, Берингова.
- Ніл, Дніпро, Міссурі, Вікторія, Дунай.

5. Конкурс «Чий силует»

Потрібно за малюнком обрисів впізнати назву моря, острова, озера.

6. Конкурс «Цифроманія»

Дано картки з цифрами. Треба відгадати, що ці цифри означають.

- 11022 ( глибина Маріанської западини)

- 6 671 км ( довжина Нілу)
- 1 064 (висота водоспаду Анхель)
- 8848 (висота найвищої гори світу Евересту)
- 2061 (висота найвищої гори Карпат - Говерли)

#### 7. Гра «Слова в слові»

Зі слова ГІДРОЕЛЕКТРОСТАНЦІЯ скласти слова, що стосуються теми.

Наприклад: рік, град, лід.

#### 8. Конкурс «Най... най....»

Назвати:

- найдовшу у світі річку;
- найбільший океан;
- найвищу гору світу;
- найбільше озеро світу;
- найглибше озеро світу;
- найвищий водоспад;
- найглибшу океанську западину;
- найбільшу течію.

9. Кожна команда повинна скласти кросворд зі словом «вода», який має розгадати команда-суперник.

Наприклад:

В — високий уступ в течії річки, по якому падає вода.

О — природна заглибина, заповнена водою.

Д — зниження в рельєфі, в якому тече річка.

А — кораловий острів овальної форми з лагуною в центрі.

Відповіді: водоспад, озеро, долина, атол.

#### 10. Гра «Хто за ким»

Кожна наступна назва має починатися останньою літерою попередньої назви.

Дністер — Рейн — Ніл — Луара — Амазонка — Азов — Ведмеже —  
Ейр...

### 11. Музичний конкурс (домашнє завдання)

Пригадайте пісні, в яких звучать назви річок, озер, океанів...

Наприклад:

- Рече та стогне Дніпр широкий...
- Тече річка, невеличка, схочу — перескочу...
- В'ється, наче змійка, неспокійна річка...

III. Підбиття підсумків вікторини.

### 3.4. Порівняльний аналіз результатів експериментального дослідження

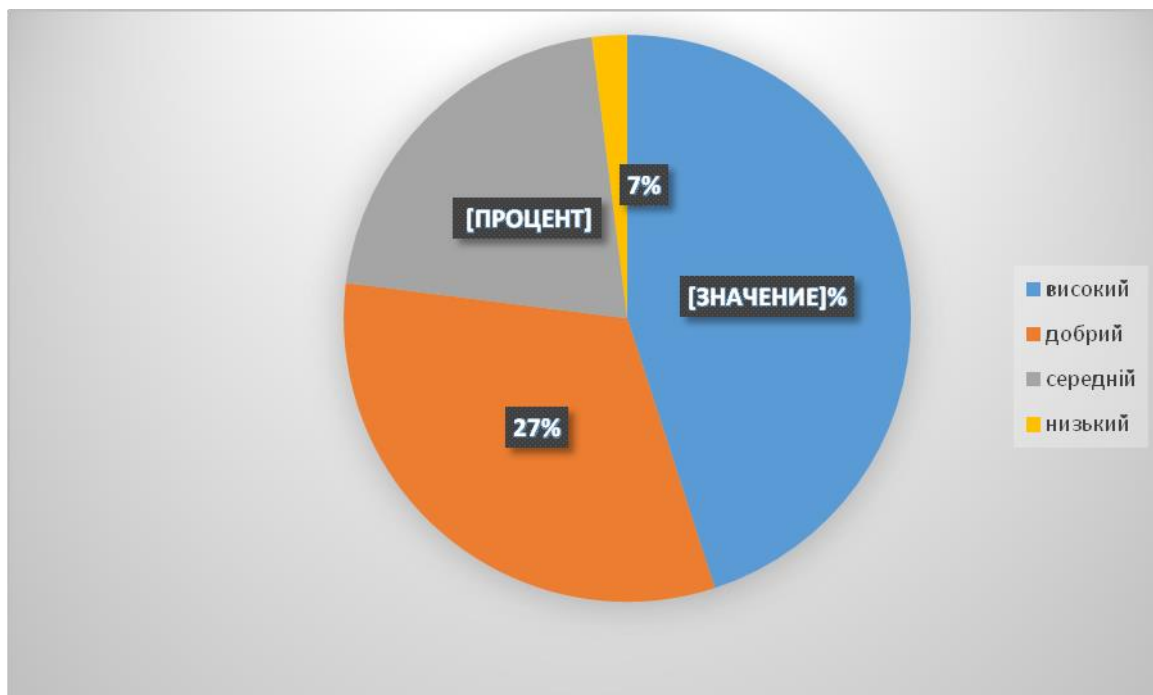
На контрольному етапі дослідження проведено порівняльні підсумкові зрізи з метою виявлення ефективності розробленої експериментальної методики формування екологічної культури та компетентності в учнів шостих класів. Для цього ми використали ту ж діагностичну методику, що й під час констатуючого етапу експерименту. Розподіл учнів у досліджуваних групах за виділеними рівнями сформованості екологічної культури та компетентності подано у таблиці 3.4.

*Таблиця 3.4.*

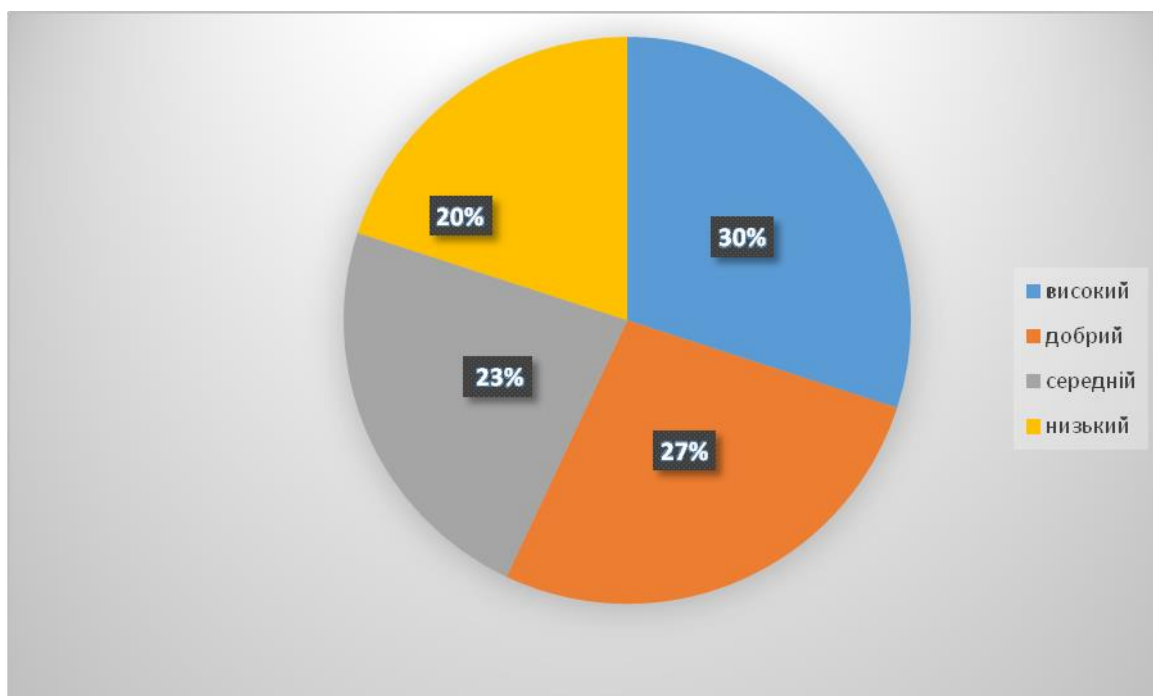
*Розподіл учнів шостих класів за виділеними рівнями розвиненості екологічної культури та компетентності*

Рівні екологічної культури та компетентності	6-А клас (експериментальний)		6-Б клас (контрольний)	
	кількість	%	кількість	%
Високий	13	45	9	30
Добрий	8	27	8	27
Середній	6	21	7	23
Низький	2	7	6	20
Всього	29	100	30	100

Для кращої наочності розподіл дітей за рівнями сформованості екологічної культури та компетентності подано також на рисунках 3.4 – 3.5.

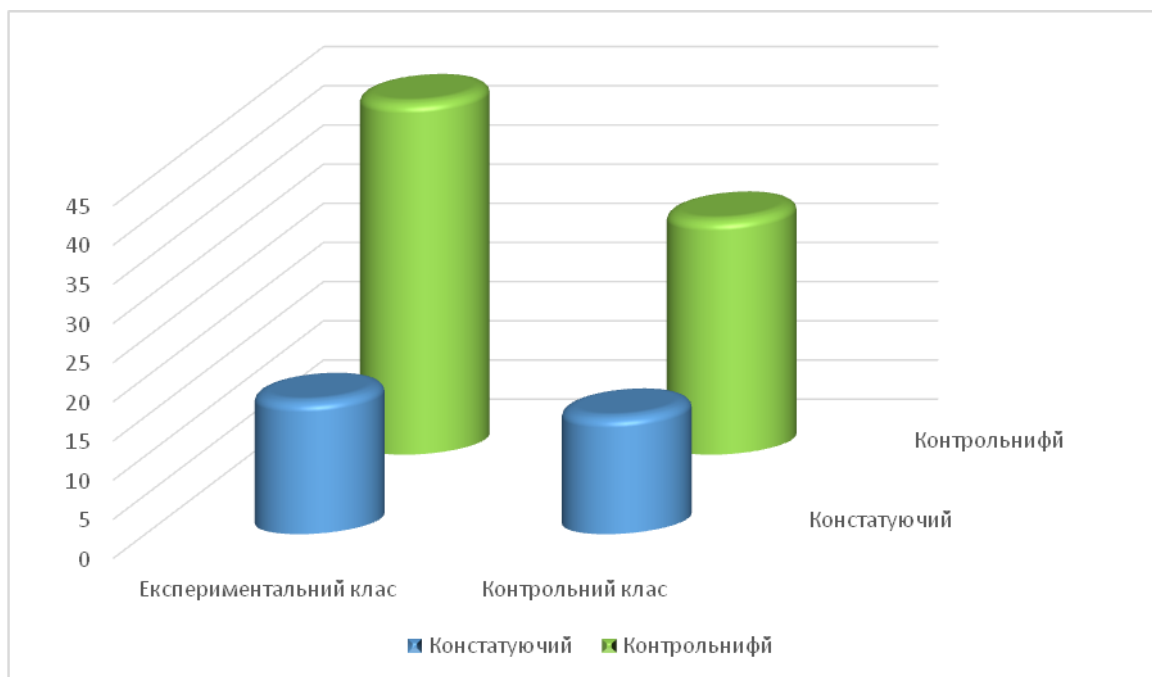


*Рис.3.4. Розподіл дітей за виділеними рівнями сформованості екологічної компетентності в експериментальному класі*

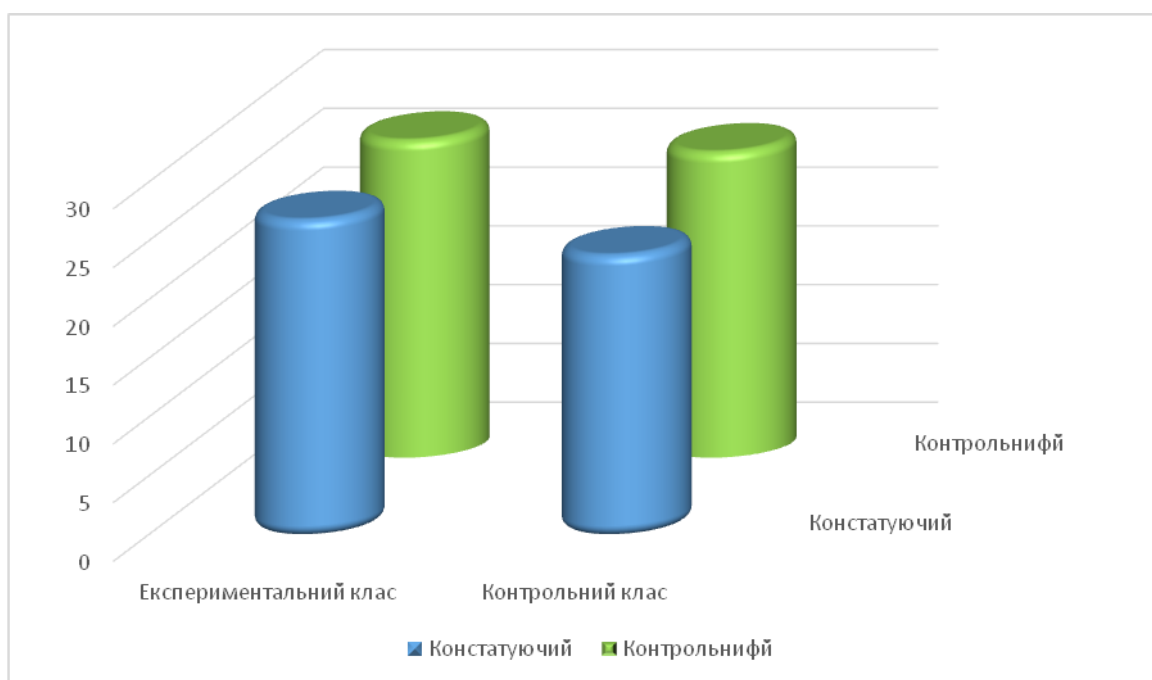


*Рис 3.5. Розподіл дітей за виділеними рівнями сформованості екологічної компетентності в контрольному класі*

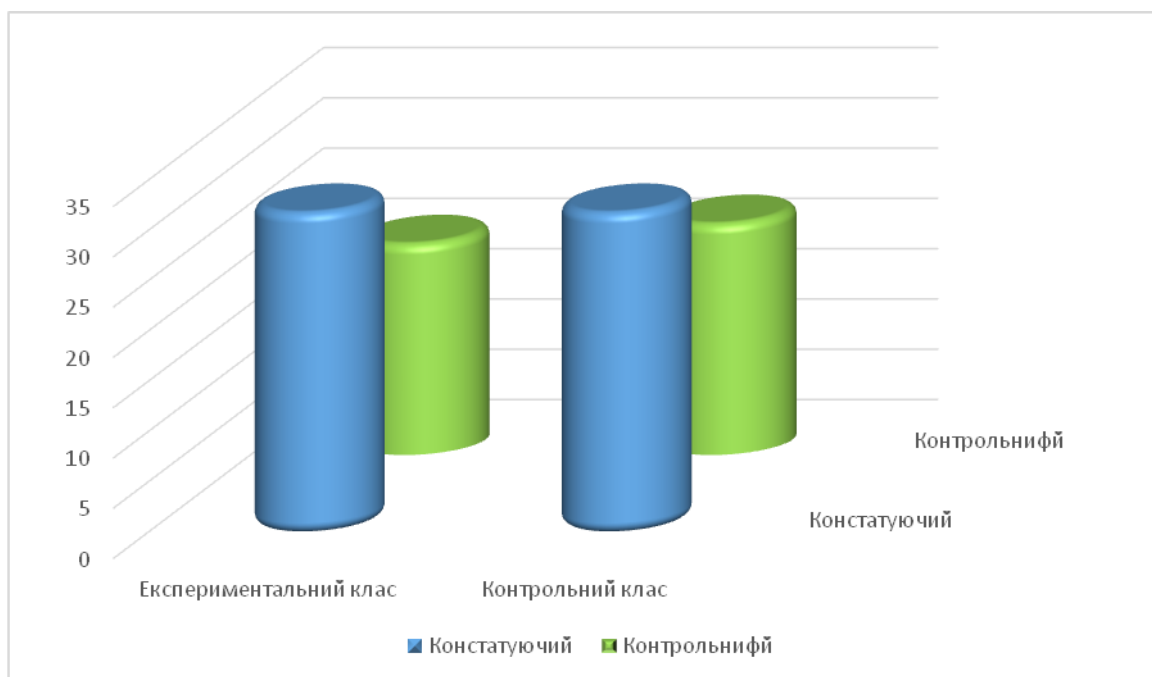
Як бачимо, і в контрольному, і в експериментальному класі переважає високий рівень (43,3%, 33,4%) При цьому значним у контрольному класі залишається відсоток дітей з низьким рівнем (21,2%). Динаміка змін у ставленні до природи за виділеними критеріями подана на рисунках 2.6 -2.9.



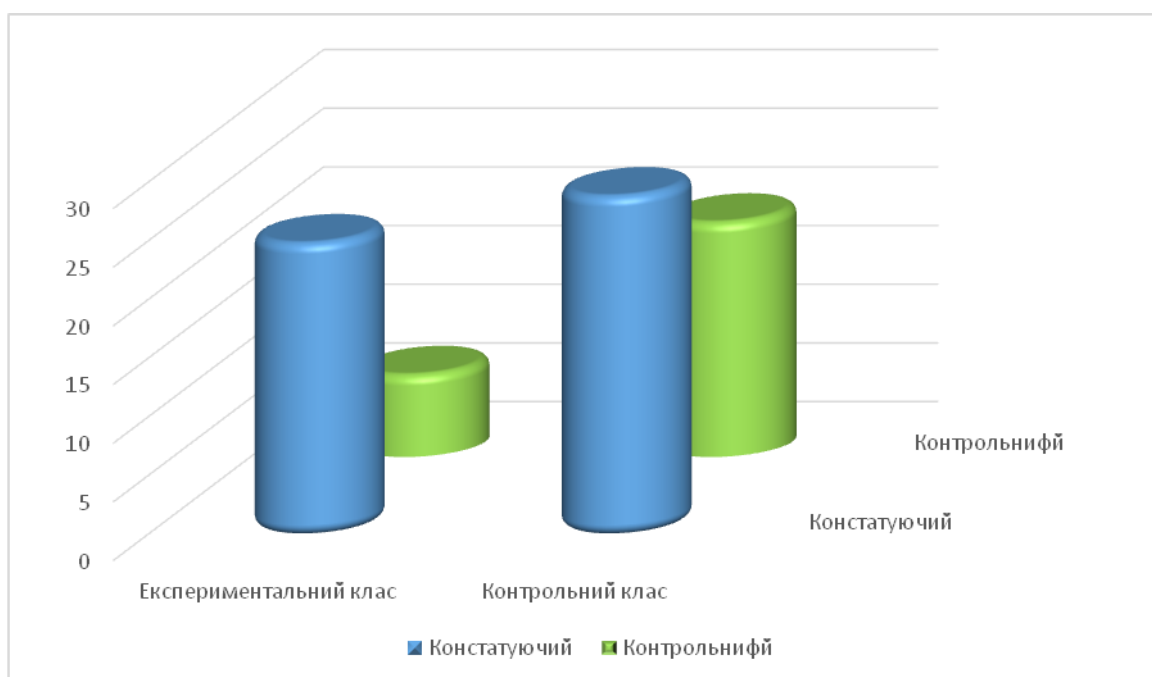
*Рис. 3.6. Динаміка змін у ставленні до природи за високим рівнем*



*Рис. 3.7. Динаміка змін у ставленні до природи за добрим рівнем*



*Рис. 3.8. Динаміка змін у ставленні до природи за середнім рівнем*



*Рис. 3.9. Динаміка змін у ставленні до природи за низьким рівнем*

Аналіз кількісних показників свідчить, що в експериментальному класі, порівняно з контрольним, має місце істотне збільшення чисельності дітей, яким

властивий високий рівень, та зменшення кількості дітей з низьким рівнем. В експериментальному класі до експерименту кількість дітей з високим рівнем складала 16,9%. Після експерименту ці кількісні показники зросли до 43,3%. Співставлення кількісних показників констатуючого і контрольного етапів експерименту переконує в доцільності використання розробленої методики. Викликає занепокоєння велика різниця у кількості дітей з низьким рівнем у контрольному та експериментальному класах (20% та 7%). Водночас, експериментальні групи характеризуються збільшенням кількості дітей з високим рівнем за рахунок зменшення кількості дітей з середнім та нейтральним рівнем.

### **Висновки до розділу 3**

З метою виявлення рівнів сформованості екологічної культури та компетентності в учнів шостих класів було проведено констатуючий етап експерименту, який ґрунтувався на розробленій нами методиці, яка включала комплекс різноманітних методів діагностики: анкетування, спостереження, аналіз уявних екологічних проблемних ситуацій, вирішення екологічно орієнтованих задач; моделювання певної діяльності та вчинків у довкіллі на основі ідентифікації та співпереживання, виконання природоохоронних завдань.

Отримані на констатуючому етапі експерименту результати показали, що стан сформованості екологічної культури та компетентності в учнів експериментального класу складає: за високим рівнем - 17 %, добрим рівнем – 26 % середнім рівнем – 32 % та низьким рівнем – 25 % екологічної культури та компетентності. Під час виконання екологічних завдань, згідно з відповідями учнів стало зрозуміло, що тільки невелика частина учнів шостих класів знає правила поведінки у довкіллі, має відповідний своєму віку рівень екологічної обізнаності, може обґрунтовано пояснити свою відповідь. Спостереження за тим, як поведуть себе учні у природному середовищі дали змогу зробити висновок про те, що вони цікавляться як рослинами, так і тваринами, але



керуються лише практичними мотивами: нарвати квітів, порибалити, спіймати метелика, чи бабку, тощо.

З огляду на це стало зрозуміло, що результати констатувального етапу експерименту показали, що досліджувана нами проблема потребує корекції та визначення форм і методів, які б сприяли формуванню екологічної культури та компетентності.

Основна мета формувального експерименту полягала у пошуку шляхів і методів, що зможуть покращити якість впливу географії на розвиток екологічної культури та компетентності в учнів шостих класів.

У розвитку екологічної культури та компетентності провідна роль належить урокам, які проводяться в нетрадиційній формі. Зокрема, нами був проведений урок-вікторина з географії у шостому класі по темі «Гідросфера».

В експериментальній роботі урочну форму поєднували з позакласною, так було проведено екологічні акції «День Землі», «День довкілля», «Довкілля і людина».

Серед ефективних методів, що позитивно впливають на розвиток екологічної культури та компетентності, є ігрові: дидактичні ігри, словесні дидактичні ігри («Привила поведінки в природі», «Сезонні зміни в природі. Буває чи ні?», «Знайди зв'язок»); ігрові завдання («Красива і корисна квітка»). Також використовували наступні методи: бесіди та спостереження. Школярі експериментального класу активно залучалися до такого виду діяльності, як догляд за кімнатними рослинами та за рослинами на шкільному подвір'ї, прибирання та впорядкування газонів, розвішування годівничок для птахів.

Аналіз результатів формувального експерименту дає підстави стверджувати, що в експериментальному класі відбулося зростання за високим рівнем та зниження за низьким та середнім рівнями екологічної культури та компетентності: високий – зріс на 28 %, середній – знизився на 11 % і низький – знизився на 18 %. Це стало доказом того, що здійснений експеримент сприяв ефективному розвитку екологічної культури та компетентності в учнів шостого експериментального класу.



## ВИСНОВКИ

У магістерській роботі досліджено теоретичні та практичні аспекти формування екологічних знань учнів на уроках географії. Під час вивчення географії створюються умови для виховання в учнів екологічної культури та компетентності, екологічного світогляду, ціннісних орієнтацій, естетичного сприйняття оточуючої природи, морально-правових норм поведінки в довкіллі, відповідального ставлення до природи.

Питання взаємодії людини і природи розглядаються у кожному курсі географії. Звертається увага на природокористування, на екологічні проблеми суспільства, гармонізацію взаємовідносин між людиною і довкіллям.

Методи навчання тісно пов'язані з методами екологічних досліджень: спостережень, моделювання, прогнозу. тощо.

Значна кількість прийомів і методів знаходять своє відображення у фронтальній, індивідуальній, колективній формах організації навчальної діяльності і їх поєднанні.

Як свідчить аналіз наукових джерел, поняття «екологічна компетентність» науковці розглядають як прояв інтересу, турботи, добротності, не лише до збереження всього живого, що нас оточує, але й як безпосередню участь у піклуванні про природу.

1. Визначено, що «екологічна компетентність» – це здатність особистості до ситуативної діяльності в соціальному та природному середовищі, яка сприяє отриманню екологічних знань, навиків, досвіду, а також реалізується в умінні вирішувати складні питання, виконувати певні дії, брати відповідальність за прийняті рішення, усвідомлюючи їх наслідки для довкілля.

2. Після аналізу проблеми дослідження та змісту вихідного поняття визначено форми і методи (екологічні акції та проекти, бесіди, спостереження, вікторини, анкетування, цікаві уроки, тощо) формування екологічної культури

та компетентності, що мають важливе значення для розуміння й організації різних видів діяльності учнів. Крім того було обґрунтовано поєднання класної та позакласної роботи, застосування яких сприяє розвитку екологічної культури та компетентності школярів.

3. З метою аналізу та оцінки реального стану розвитку екологічної культури та компетентності учнів середньої школи на прикладі шостих класів у діючій системі навчання було проведено констатувальний експеримент. На підставі з'ясування сутності понять «екологічна культура» та «екологічна компетентність» визначено такі компоненти сформованості екологічної культури та компетентності учнів:

–пізнавальний (знання про об'єкти і явища природи, взаємозв'язок і залежність між компонентами живої і неживої природи);

–морально-ціннісний (прагнення до збереження об'єктів природи; захоплення об'єктами живої та неживої природи; вміння бачити красу природи);

– діяльнісний (практичні вміння дбати про довкілля; навички екологічної поведінки). Виділено рівні екологічної культури та компетентності: високий; добрий; середній; низький. Результати констатувального етапу педагогічного експерименту свідчать, що рівень сформованості екологічної культури та компетентності учнів шостих класів є недостатнім.

4. Головною метою формувального експерименту було визначення форм і методів, що здатні покращити якість педагогічного впливу на формування екологічної компетентності в учнів шостих класів. У формуванні екологічної компетентності провідну роль відводили урокам, які проводяться в нетрадиційній формі, наприклад, урок-вікторина, урок-конкурс.

В експериментальній роботі урочну форму поєднували з позакласною, так було проведено екологічні акції «День Землі», «День довкілля», «Довкілля і людина», також проводилися навчальні екскурсії.

Серед ефективних методів, що позитивно впливають на розвиток екологічної культури та компетентності, є ігрові: дидактичні ігри, словесні

дидактичні ігри («Привила поведінки в природі», «Сезонні зміни в природі. Буває чи ні?», «Знайди зв'язок»); ігрові завдання («Красива і корисна квітка»). Також використовували наступні методи: бесіди та спостереження. Школярі експериментального класу активно залучалися до такого виду діяльності, як догляд за кімнатними рослинами та за рослинами на шкільному подвір'ї, прибирання та впорядкування газонів, розвішування годівничок для птахів.

Аналіз результатів формувального експерименту дає підстави стверджувати, що в експериментальному класі відбулося зростання за високим рівнем та зниження за низьким та середнім рівнями екологічної культури та компетентності: високий – зріс на 28 %, середній – знизився на 11 % і низький – знизився на 18 %. Це стало доказом того, що здійснений експеримент сприяв ефективному розвитку екологічної культури та компетентності в учнів шостого експериментального класу.

Проведене дослідження не обмежує всіх способів вирішення даного завдання. Перспективи подальшої наукової роботи мають потребу поглиблення екологічних знань на основі реалізації нових педагогічних технологій та їх значення для розвитку екологічної культури та компетентності в учнів середньої школи.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрійчук О. І. Методичні умови тестової діагностики для оцінювання навчальних досягнень старшокласників з історії [Електронний ресурс] / О. І. Андрійчук // Народна освіта: електронне наукове фахове видання. – 2017. – Вип. 3 (33). – Режим доступу : [https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page\\_id=5026](https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=5026). – Назва з екрана.
2. Анкета для виявлення рівня грамотності, суб'єктивного відношення до природи, на основі якого формується раціональна екологічна поведінка учнів [Електронний ресурс] / Івано-Франківський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти. – Режим доступу : <https://www.ippo.if.ua/predmety/geo/media/files/%202.doc>.
3. Артемова Л. В. Історія педагогіки України: Підруч. для студ. вищ. пед. навч. закл. / Ред. Л. Л. Сісіна. - К.: Либідь, 2006. - 424 с.
4. Бегека А. Д. Психолого-педагогічні умови формування екологічної культури студентів педвузів засобами туристично-краєзнавчої діяльності [Електронний ресурс] / А. Д. Бегека, Т. С. Вайда. – Режим доступу : <https://works.doklad.ru/view/7ws-mVAAgN0.html>. – Назва з екрана.
5. Бондаренко О.В. Проблеми формування екологічної свідомості в сучасних умовах/О.В. Бондаренко//Вісник Малої академії наук Криворізького підрозділу Європейського університету фінансів, інформаційних систем, менеджменту и бізнесу. – № 1 (1). – 2001.
6. Бондаренко О. В. Зміст і структура готовності до краєзнавчої роботи /О. В. Бондаренко // Наукові записки Кіровоградського держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка. Серія : Педагогічні науки : зб. наук. праць. – Вип. 60. – Ч. 2. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2005. – С. 250–253.
7. Бондаренко О. В. Зміст, форми й методи профорієнтаційної роботи в умовах профільної школи / О. В. Бондаренко // Педагогіка вищої та середньої школи:

- зб. наук. праць / гол. ред. З. П. Бакум. – Вип. 43. – Кривий Ріг : ДВНЗ«КНУ», 2014. – С. 129–132.
8. Бондаренко О. В. Педагогічні умови формування готовності майбутніх учителів до краєзнавчої роботи / О. В. Бондаренко // Збірник наукових праць Уманського держ. пед. ун-ту ім. П. Тичини. – Ч. 1 / гол. ред. М. Т. Мартинюк. – К. : Міленіум, 2006. – С. 13–20.
  9. Бондаренко О. В. Проблема становлення краєзнавчого принципу та краєзнавства у працях учених / О. В. Бондаренко // Педагогіка вищої та середньої школи : зб. наук. праць / гол. ред. В. К. Буряк. – Вип. 11. – Кривий Ріг : КДПУ, 2005. – С. 183–191.
  10. Бондаренко О. В. Формування готовності студентів природничо географічних факультетів педагогічних університетів до краєзнавчої роботи з учнями: дис. канд. пед. наук / Бондаренко Ольга Володимирівна. – Кривий Ріг, 2009. – 265 с.
  11. Вайда Т. С. Формування екологічної культури студентів педвузів засобами туристично-краєзнавчої діяльності : дис. канд. пед. наук / Вайда Тарас Степанович. – Херсон, 1998. – 226 с.
  12. Ващенко Г. Г. Вибрані педагогічні твори / Григорій Григорович Ващенко. – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 1997. – 214 с.
  13. Географія. 10–11 класи (Рівень стандарту): навчальна програма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalnaserednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>
  14. Глазачов С. Н. Екологічна культура та освіта: очерки соціальної екології / Станіслав Миколайович Глазачов, Євгенія Анатоліївна Когай. – М: Горизонт, 1999. – 167 с.
  15. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / Семен Устимович Гончаренко. – Київ: Либідь, 1997. – 376 с.
  16. Гордєєва А. Екологія освітнього середовища / А. Гордєєва // Виховання школярів. – 2001. – № 2. – С. 2–4.

17. Горелов А. А. Екологія. Курс лекцій / Анатолій Олексійович Горелов. – Центр, 2000. – 235 с.
18. Дерябо С. Д. Екологічна педагогіка и психологія / Сергій Дмитрович Дерябо, Вітольд Альбертович Ясвін. – Д. : Фенікс, 1996. – 480 с.
19. Дубовий В. І. Екологічна культура : навч. посіб. / Володимир Іванович Дубовий, Олексій Володимирович Дубовий. – Херсон : Грінь Д. С., 2016. – 256 с.
20. Екологічне розслідування Ігоря Посипайка про загрозу солоних шахтних вод басейну Кривбаса (сюжет авторської програми «Катастрофи, канал 1+1» [Електронний ресурс] / Ігор Посипайко, канал 1+1. – Режим доступу: [<https://www.youtube.com/watch?v=oMr4OYjSy94>])
21. Євдокимова Т. О. Розвиток екологічної свідомості підлітків – учасників скаутського руху : автореф. дис. канд. психол. наук / Т. О. Євдокимова. – Київ, 2007 – 25 с.
22. Зайченко І. В. Педагогіка : навчальний посібник для вузів / Іван Васильович Зайченко. – 2-е вид. – Київ : Освіта України, 2008. – 528 с.
23. Захлебний А.Н. Екологічне виховання школярів: Навч. посібник для вчителів. - М.: 1984.-200с.
24. Захлебний А. Н. Екологічна освіта школярів у позакласній роботі / Анатолій Никифорович Захлебний, Ірина Трохимівна Суравегіна. – М: Просвещение, 1984. – 160 с.
25. Зверев И. Д. Воспитание учащихся в процессе обучения биологии / Иван Дмитриевич Зверев, Антонина Николаевна Мягкова, Евгения Павловна Бруновт. – М: Просвещение, 1984. – 160 с.
26. Зверев И. Д. Охрана природы в школьном курсе биологии / Иван Дмитриевич Зверев, Ирина Трофимовна Суравегина. – М: Просвещение, 1984. – 156 с.
27. Іващенко С. Г. Екологічна культура в контексті національного виховання / С. Г. Іващенко // Освіта і управління. – 2001. – Т. 3. – № 4. – С. 107–115.



28. Колток Л. Формування екологічної культури учнів початкової школи як педагогічна проблема [Електронний ресурс] / Леся Колток // Збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – 2012. – Вип. 1. – С. 115–122. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/apgnd\\_2012\\_1\\_21](http://nbuv.gov.ua/UJRN/apgnd_2012_1_21). – Назва з екрана.
29. Коменський Я. А. Вибрані педагогічні твори / Ян Амос Коменський / [під ред. А. А. Красновського]. – Київ:Радянська школа, 1945. – 651 с.
30. Концепція екологічної освіти України // Інформ. зб. МОНУ. – Київ, 2002. – № 7. – С. 3–23.
31. Король О. В. Формування екологічної культури учнів V–VI класів у процесі вивчення інтегративного курсу «Навколишній світ»: автореф. дис. канд. пед. наук / О. В. Король. – Київ, 1999. – 19 с.
32. Крисаченко В. С. Екологічна культура. Теорія і практика: навчальний посібник / Валентин Семенович Крисаченко. – Київ : Заповіт, 1996. – 348 с.
33. Курняк Л. М. Екологічна культура: поняття і формування [Електронний ресурс] / Л. М. Курняк. – Режим доступу: [irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis\\_nbuv/cgiirbis\\_64.exe?...2](http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?...2). – Назва з екрана.
34. Курняк Л. М. Формування екологічної культури як пріоритет сучасної освітньої політики / Л. М. Курняк // Мультиверсум. Філософський альманах: зб. наук. праць. – 2006. – Вип. 56. – С. 223–227.
35. Лебідь С. Г. Формування екологічної культури учнів 7–11 класів у процесі вивчення курсу екології : автореф. дис. ... канд. пед. наук / С. Г. Лебідь. – Київ, 2001 – 26 с.
36. Лихачов Б. Т. Екологія особистості / Борис Тимофійович Лихачов // Педагогіка. – 1993. – № 2. – С. 19–24.
37. Лучанська В. В. Структурно-функціональна теорія Т. Парсонса і екологічна культура особистості / В. В. Лучанська // Культура народів Причорномор'я. – 2009. – № 176. – С. 212–215.

38. Любар О. О. Історія української педагогіки : навч. посіб. /О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко ; ред. О. О. Любара. – Київ: Знання; КОО, 2003. – 450 с.
39. Мамешина О. С. Екологічні ігри як метод екопедагогіки /О. С. Мамешина // Вересень. – 1998. – № 2. – С. 61–63.
40. Моцак С. І. Методичні основи організації позаурочної роботи з історії у профільних класах: дис. кандидата педагогічних наук/Моцак Світлана Іванівна. – Київ, 2011. – 226 с.
41. Моя майбутня професія – гірник. Профорієнтаційна робота в загальноосвітніх школах, ВНЗ та на підприємстві: [навчально-методичний посібник] / З. П. Бакум, О. В. Бондаренко, Н. І. Зеленкова. – Кривий Ріг : ДВНЗ «КНУ», 2016. – 104 с.
42. Навчальні програми для загальноосвіт. навч. закл. України + опис ключових змін. 5–9 класи. – Київ: Видавничий дім «освіта», 2017. – 88 с. – (Серія «На допомогу вчителю»).
43. Назаренко Т. Г. Формування в учнів екологічної компетентності на уроках географії [Електронний ресурс]/Т. Г. Назаренко//Український педагогічний журнал. – № 1. – Київ, 2017. – С. 59–65. – Режим доступу :[http://lib.iitta.gov.ua/707470/1/Nazarenko\\_%D0%A3%D0%9F%D0%96.pdf](http://lib.iitta.gov.ua/707470/1/Nazarenko_%D0%A3%D0%9F%D0%96.pdf). – Назва з екрана.
44. Павленко І. Г. Формування екологічної культури молодших школярів засобами мистецтва: автореф. дис. канд. пед. наук / І. Г. Павленко. – Луганськ, 2002. – 20 с.
45. Педагогічний словник / [за ред. М. Д. Ярмаченка]. – Київ: Педагогічна думка, 2001. – 516 с.
46. Подоляк В. О. Формування в учнів системи наукових компетентностей у галузі сучасного виробництва: Теоретико-методичний аспект: Наукова монографія. Вінниця: Книга Вега, 2002. 460 с.
47. Плахотнік О. В. Розвиток геоекологічної освіти в Україні: автореф. дис. д-ра пед. наук / О. В. Плахотнік. – Київ, 1998. – 35 с.

48. Пузир Т. М. Формування екологічної культури майбутніх техніків екологів у процесі професійної підготовки в коледжах : дис. канд. пед. Наук Пузир Таїсія Миколаївна. – Житомир, 2016. – 213 с.
49. Пустовіт Н. А. Екологічне виховання школярів в процесі навчання: автореф. дис. канд. пед. наук / Н. А. Пустовіт. – Київ, 1989. – 24 с.
50. Регіональна економічна і соціальна географія (Африка, Латинська Америка, Азія, Англо-Америка, Австралія й Океанія): навч.-метод. Комплекс для змішаного (очно-дистанційного навчання) на базі онлайн платформи Google Class [Електронний ресурс] / Л. В. Бурман, О. В. Бондаренко. – 2017. – Режим доступу: <https://classroom.google.com/c/NzgyNjAyOTY3OFpa>.
51. Рогожа М. М. Природа як етосна цінність у сучасному соціокультурному просторі [Електронний ресурс] / М. М. Рогожа // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. – Вип. 87–88. – Київ, 2007. – С. 101–104. Режим доступу : [http://papers.univ.kiev.ua/1/filosofija\\_politologija/articles/rohozha-m-mnature-as-an-ethos-value-in-contemporary-sociocultural-space\\_17195.pdf](http://papers.univ.kiev.ua/1/filosofija_politologija/articles/rohozha-m-mnature-as-an-ethos-value-in-contemporary-sociocultural-space_17195.pdf). – Назва з екрана.
52. Русова С. Ф. Вибрані педагогічні твори : у 2-х кн. / Софія Федорівна Русова. Кн. 2. / ред. Є. І. Коваленко; упоряд. , прим. Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук. – Київ : Либідь, 1997. – 320 с.
53. Рева Ю. Розвиток особистості дитини через екологічний фактор // Рідна школа. - 1999. - №2. - 244 с.
54. Саунова Ю. О. Формування екологічної свідомості студентів природничих факультетів у процесі навчально-виробничої практики: дис. канд. пед. наук / Саунова Юлія Олександрівна. – Кривий Ріг, 2007. – 309 с.
55. Суравегіна І. Т. Про методи формування відповідального ставлення школярів до природи / Ірина Трохимівна Суравегіна // Біологія в школі. – 1988. – № 3. – С. 33–34.

56. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5-ти т. / Василь Олександрович Сухомлинський. –Т. 3 : Серце віддаю дітям. – Київ: Рад. шк., 1977. – 670 с.
57. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5-ти т. / Василь Олександрович Сухомлинський. – Т. 4 : Павлиська середня школа. Розмова з молодим директором. – Київ : Рад. шк., 1977. – 640 с.
58. Сяська І. О. Формування екологічної свідомості старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів: автореф. ... канд. пед. наук / І. О. Сяська. – Миколаїв, 2010. – 20 с.
59. Сяська І. О. Використання ігрових технологій у процесі формування екологічної свідомості старшокласників / І. О. Сяська // Нова педагогічна думка : наук.-метод. ж-л. – Рівне : РОІППО, 2009. – № 1. – С. 42–43.
60. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори / Костянтин Дмитрович Ушинський. – Київ : Рад. шк. , 1949. – 417 с.
61. Філософія та екологічні проблеми. – Київ, 1990. – 180 с.
62. Философский энциклопедический словарь / [под ред. Л. Ф. Ильичева, П. Н. Федосеева, С. М. Ковалева и др.]. – Москва : Сов. Энциклопедия, 1983. – 839 с.
63. Философский энциклопедический словарь / [ред.-сост. Е. Ф. Губский, Г. Ф. Кораблёва, В. А. Лутченко]. – Москва : ИНФРА-М, 2000. – 576 с.
64. Флешар Е. Дидактичні основи підготовки студентів-майбутніх вчителів-біологів до реалізації екологічної освіти : автореф. д-ра пед. наук /Е. Флешар. – Київ, 2000. – 30
65. Хлебников В. Ф. Экологическая культура учителя биологии (сокращенный курс лекций для студентов биологических специальностей) /В. Ф. Хлебников, Е. В. Черникова. – Тирасполь: РИО ПГУ, 2003. – 67 с.
66. Хлебнікова Т. М. Ділова гра як метод активного навчання педагога :навч.-метод. посіб. / Таліна Миколаївна Хлебнікова. – Х. : Основа, 2003. – 80 с.
67. Черникова Е. В. Подготовка будущих учителей биологии к формированию экологической культуры старшеклассников: дис. канд. пед. наук / Черникова Елена Васильевна. – Одесса, 2004. – 222 с.

68. Шевченко Н. О. Соціально-педагогічні засади формування екологічної культури учнівської молоді: автореф. дис. канд. пед. наук /Н. О. Шевченко. – Київ, 2008 – 32 с.
69. Методичні рекомендації до екологічного виховання школярів (цифри, факти, задачі, конфліктні ситуації, фенологічні й екологічні оповідання-загадки) / А.Й. Меремінський, А.О. Курій. – Рівне, 2005. – 31с. с.
70. Пруцакова О. Л. Формування основ екологічної культури учнів 5-8 класів засобами дидактичної гри. - К., 2012.
71. Гашенко І.О., Павленко АЛ. Технологія гуманітаризації навчання природничих дисциплін в загальноосвітній середній школі // Збірник наук. пр. «Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки». -Київ-Запоріжжя - 2014. - Вил. 31.-С.183-189.
72. Можаровська Т.В. Психологічні особливості формування та розвитку екологічної особистості засобами екологічної освіти. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. II(14), Issue: 27, BUDAPEST, 2014, P. 95-98.
73. Кудрик В., Стасюк Л. Екологічне виховання учнів молодшого шкільного віку як педагогічна проблема. *Наукові записки ТДПУ. Серія: 73 Педагогіка*. 2001. №5. С. 100–103.
74. Ігнатуша, А. Л., Ляшенко К.І. Підготовка майбутніх учителів початкових класів до екологічного виховання. *Питання педагогіки, психології та методики початкового навчання: наукова дискусія: матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*. Суми, 2014: СумДПУ імені А. С. Макаренка. С. 108–112.
75. Савченко, О. Я. Удосконалення професійної підготовки майбутніх вчителів початкових класів. *Початкова школа*. 2001. С. 1-4
76. Біда О. А. Природознавство і сільськогосподарська праця. *Методика викладання*. Київ; Ірпінь: ВПКФ «Перун», 2008. 400 с.
77. Виноградова Н. Ф. Екологічне виховання дітей дошкільного і молодшого шкільного віку. *Екологічна освіта: концепції і методичні підходи*. М., 2004.

78. Бех І. Д. Виховання особистості : Сходження до духовності. К.: Либідь, 2006. 272 с.
79. Ясвін В. А. Психолого-педагогічна корекція суб'єктивного відношення до природи в процесі екологічної освіти. Питання психології. 2008. № 4. С. 32–34.
80. Білоус С. Уроки з екологічного виховання. Рідна школа. 2004. №6.
81. Пустовіт Н. А., Пруцакова О. Л., Руденко Л. Д., Колонькова О. О. Формування екологічної компетентності школярів: наук.-метод. посібник. К.: «Педагогічна думка», 2008. 64 с
82. Грошовенко О.П. Формування у молодших школярів дбайливого ставлення до природи у позаурочній виховній роботі. (Автореф. дис. 227 канд. пед. наук). Інститут проблемного виховання АПН України, Київ, 2007, 16 с.
83. Хлонь Н. Стежина екологічних знань і вмінь. Початкова школа. 2009. № 10. С. 21–22.
84. Глазачев С. Н. Екологічна культура. М., 2003. С. 15.
85. Курдидик С. В. Підвищувати ефективність екологічного виховання. Початкова школа. 1997. №12. С. 51–55.
86. Ушинський К. Д. Людина як предмет виховання. Вибрані пед. твори: у 2-х т. за ред. О.І. Піскунової. К., 1983. Т. 1983. С.192–471.
87. Тарасенко Г. С. Аксіологічний підхід до створення еколого-виховних ситуацій у процесі фахової підготовки вчителя. Проблеми сучасної пед. освіти: зб. статей. Серія: Педагогіка і психологія. Вип. 8 Ялта: РВВ РГУ, 2005. С. 212–216
88. Suchara-Olech, A., (1995). Koncepcja edukacji ekologicznej w przedszkolu I nauczaniu początkowym, w: Przyszłość - Szkoła - Twórczość, Słupsk, 2006, s. 145.
89. Масол Л. Краєзнавство у вихованні художньо-естетичної культури школярів. Виховання естетичної культури школярів: навч. посіб. І.А. Зязюн, Н.Є. Хлебникова, Л.О. Миропольська та ін. К., 1998. С.133 – 152.

90. Сергеева В., Семенюк О. Від екологічної освіти до екологічної свідомості. Проблеми педагогічних технологій. Збірник наукових праць. Луцьк. 2003. Вип. 3. С. 80–86.
91. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах: Наказ МОН № 641 від 16 червня 2015 року. Електронний ресурс: Режим доступу: [https://osvita.ua/legislation/Ser\\_osv/47154/](https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/)
92. Лазарук А. Цінності людини у науково-психологічному осмисленні. Психологія і суспільство. 2003. № 2. С.19–37

# ДОДАТКИ



**Додаток А**  
**Анкета для учнів**

П.І.Б. \_\_\_\_\_

1. Чи любиш ти бувати на природі?

- так;

- ні.

2. Що тебе найбільше приваблює в природі?

- краса;

- пісні птахів;

- чисте повітря;

- спокій;

- інше \_\_\_\_\_

3. З якою метою ти проводиш свій вільний час на природі?

- прогулянка;

- екскурсія;

- відпочинок;

- спілкування з батьками;

- інше \_\_\_\_\_

4. Що робиш зі сміттям, що залишилось після твого відпочинку?

- залишаю на місці відпочинку;

- закопую в яму;

- спалюю на місці;

- забираю з собою.

5. Які норми та правила поведінки в природі ти знаєш?

- не лови диких тварин;

- не руйнуй пташині гнізда;

- не руйнуй мурашники;

- не ламай гілок, дерев і кущів;

- не пошкодуй кору дерева;

- не збирай березовий сік;

- не рви квітів в лісі, на луках;

- не шуми в лісі;

- не залишай сміття в лісі, парку, в полі, біля річки;

інше \_\_\_\_\_

6. Звідки ти дізнався (лася) про правила поведінки в природі?

- розповіла вчителька;

- прочитав(ла) у художній літературі;

- розповіли батьки.

7. Що ти зробив(ла) з охорони природи рідного краю?

- доглядав(ла) за рослинами;

- виготовив(ла) годівниці для птахів;

- підгодував(ла) зимуючих птахів;

інше \_\_\_\_\_

Дякуємо за відповіді!

## Додаток Б

### Етична бесіда «Хто така еко-людина?»

Мета: розкрити поняття «екологічність», показати певні рівні толерантної поведінки людини; розвивати вміння аналізувати, приймати рішення, вибирати правильну позицію; виховувати спостережливість, уважність до інших людей та природи, здатність бачити і розуміти взаємодію з вчинком і його наслідком; виховувати почуття взаємодопомоги та дружнього прийняття іншої людини, чуйність, взаємодопомогу, людяність, терпимість, небайдужість; сприяти формуванню ціннісних установок на толерантне спілкування та навичок толерантної поведінки, звичок.

Хід бесіди

Вступна частина

- Діти, що таке природа? Як з нею пов'язана людина?
- Що саме нам дає природа?
- Діти, як ви гадаєте, що означає поняття екологія та екологічна безпека?
- Чи завжди ми в житті «екологічні» до природи та інших людей?
- Які якості має еко-людина і як їх виховувати в собі?

На ці та багато інших запитань нам доведеться сьогодні відповісти. Кожна людина колись задумається про те, як ті де вона живе.

Основна частина.

- Які небезпеки може нести наша діяльність для навколишнього середовища?
- Що ми можемо і маємо роботи, щоб покращити екологічну ситуацію та допомогти природі?

Пропоную вам пройти невеликий тест.

**Тест «А ти живеш екологічно?»**

**1. Яка екологічна ситуація сьогоднішня?**

**А. Щось трапляється? Мені здається, все добре;**

**Б. Чув(чула), що рівень світового океану підвищується з кожним роком, і ще щось там про озонові діри;**

**В. Сьогоднішня – це екологічна катастрофа, що летить на всіх крилах прямо на нас і лише ми можемо ще щось змінити.**

**2. Як часто ти купуєш новий одяг та аксесуари?**

**А. Я сліdkую за усіма трендами, тому часто додаю щось новеньке до свого**

*образу;*

*Б. Змінюю одяг кожного сезону, хочу деяких змін;*

*В. Купую одяг лише за гострою необхідністю, навіщо більше?*

*3. Маєш еко-сумку та(чи) багаторазову пляшку для напоїв?*

*А. Ні, занадто багато мороки;*

*Б. Маю, але іноді забуваю користуватися цими речами;*

*В. Звичайно, адже це дуже комфортно і екологічно.*

*Якщо більшість твоїх відповідей С – ти хочеш зробити щось хороше для нашої планети і це прекрасно. Продовжуй і надалі!*

- З чого б саме ви почали екологічні зміни в нашому місті?

- Опишіть, як ви уявляєте ідеальну екологію в нашому місті?

Заключна частина

Гра «Що я можу зробити для Землі?»

Учні отримують стікери, фломастери (олівці, ручки). На дошці прикріплений малюнок Землі (на великому аркуші паперу). Кожен пише на стікері обіцянку про те, що він зробить в найближчому майбутньому для нашої

планети. (учні виконують завдання)

(Я обіцяю завжди користуватися еко-сумкою; я обіцяю не купувати напої в одноразовій тарі...)

Діти, давайте складемо резолюцію наших дій на майбутнє (один із учнів зачитує вголос усі обіцянки з дошки). Пропоную залишити нашу резолюцію на дверях класної кімнати, щоб ніхто з вас не забув про свої обіцянки.

- Тож як ви розумієте поняття «еко-людина»?

- Яке значення має еко-активізм в житті кожного з нас?

Сьогодні ми з вами дізналися, що таке екологія, замислилися як зробити наше життя кращим. Ми живемо з вами серед людей і треба навчитися рахуватися з думками і вчинками інших, уміти зрозуміти людину і вибачити її, не робити нічого такого, чого б не хотів для себе. І тоді вас будуть любити і поважати, і світ стане кращим!

Діти, давайте разом зробимо щось користе для нашої планети!

- Як ви вважаєте, що ми з вами можемо дійсно покращити не лише у своєму житті, а і у місцях навколо нас? (прийняття учнями рішення про проведення прибирання або про посадку дерев на території школи(парку). Я хочу закінчити нашу бесіду словами американського доктора філософії Б. Орлі: «Коли висохне останнє дерево і помре остання тварина, ви зрозумієте, що у Всевишнього для вас немає іншої Землі.

## Додаток В

## Анкета для вчителів

1. Який зміст Ви вкладаєте в поняття «екологічна культура»?

---

---

---

2. Екологічне виховання, на Вашу думку, це:

- охорона природи;
- формування екологічних знань;
- виховання екологічної культури;
- формування відповідального ставлення до об'єктів природи;
- інше \_\_\_\_\_

3. У роботі з дітьми по ознайомленню з природою надаєте перевагу:

- спостереженням;
- бесідам;
- іграм;
- досліддам;
- розповідям;
- праці в природі;
- читанню художньої літератури;
- інше \_\_\_\_\_

4. Ви вважаєте, що найкраще знайомити дітей з природою:

- на уроці;
- на прогулянці;
- під час гри;
- під час екскурсій в природу;
- інше \_\_\_\_\_

Дякуємо за відповіді!

## Додаток Г

## Урок-екскурсія

## ОЗНАЙОМЛЕННЯ З КОМПОНЕНТАМИ ПРИРОДИ СВОЄЇ МІСЦЕВОСТІ ТА ВИВЧЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ МІЖ НИМИ

Навчальна екскурсія для учнів 6 класу (3 години)

Мета: поглиблювати знання учнів про природу Землі та рідного краю, вдосконалювати навички орієнтування на місцевості, виробляти в учнів уміння застосовувати здобуті географічні знання на практиці, користуватися джерелами інформації, самостійно шукати, аналізувати і передавати її; розвивати уміння співпрацювати під час виконання роботи, сприяти гуманістичному розвитку особистості, географічному мисленню; виховувати гуманність, толерантне ставлення до навколишнього середовища, національно свідомого громадянина, дбайливого господаря, грамотної освіченої людини, гуманіста і природолюбця. Завдання: описати природний комплекс на прикладі досліджуваної ділянки лісу ( 20 x 20 )

Основні поняття: природний комплекс, компоненти природи, ліс.

Обладнання та матеріали: блокнот, ручка, олівець, рулетка, карта, палиця висотою 1 м., компас, невелика лопатка, барометр, термометр, пакетик для збору гірських порід

Об'єкти дослідження: ділянки соснового та мішаного лісу (схили біля ставка)

Методи та прийоми: розповідь, бесіда, робота в групах, робота з картками, спостереження, спілкування із живою природою.

Хід екскурсії I. Організаційний момент .

Методи: інструктування, бесіда .

Місце проведення: класна кімната. 1. Об'єднати учнів класу у бригади, кожна з яких буде виконувати окреме завдання згідно інструкції. 2. Ознайомити з метою проведення екскурсії та її змістом. 3. Провести інструктаж з правил безпеки під час екскурсії.

II. Мотивація навчально-пізнавальної діяльності. Ліс – це один з основних видів рослинного покриву, представлений деревами, що ростуть більш – менш зімкнено. Як будь - який рослинний покрив, ліс характеризується тим, що рослини перебувають у певній взаємодії із зайнятою ними територією, з її мікрокліматом, ґрунтом і тваринним світом, становлячи з ними єдине ціле – природний комплекс. Разом з тим ліс впливає на зайняту ним площу та навколишній простір. Ліс – це природний комплекс, який живе особливим життям, за своїми правилами, які корисно знати . Опрацювання пам'ятки правила поведінки в

природі: Оберегти рослинність, бережно ставитися до тварин, не забруднювати природу, берегти і примножувати багатство природи.

III. Дослідження навколишнього середовища. 1. Прибувши на місце проведення екскурсії, впевнитися, що територія безпечна для перебування дітей. 2. Провести інструктаж з правил користування обладнанням. 3. Визначити ділянку для опису природного комплексу, розташували бригади так, щоб вони не заважали одна одній. 4. Визначити розташування ділянки лісу, яку досліджуємо, відносно школи.

IV. Повторення, систематизація знань про орієнтування в лісі.

V. Визначення форм рельєфу і умов їх утворення.

VI. Робота в парах або мікрогрупах.

Інструктивна картка № 1 Завдання кліматологам. 1. Вимірювати температуру кожні півгодини. Визначити середню температуру. Скласти графік ходу температур. 2. Визначити тиск повітря у затінку і на сонці. 3. Визначити хмарність: ступінь хмарності (ясно, суцільна, незначна), види хмар. 4. Опади при наявності. 5. Визначити напрям вітру. 6. Вказати на місцеві прикмети, що сприяли визначенню стану погоди. 7. В ході опису лісу збирати зразки рослин для гербарію.

Інструктивна картка № 2 Завдання ґрунтознавцям. 1. Визначення механічного складу ґрунту. 2. Зробити фотографування. 3. В ході опису лісу збирати зразки рослин для гербарію.

Інструктивна картка № 3 Завдання біологам. 1. Зробити опис лісу: тип (хвойний, листяний, мішаний); густота (рідкий, густий, середній); основна лісоутворююча порода та її опис; яруси рослинності (деревинний, чагарниковий, травнистий, мохолишайниковий), строкатість та яскравість барв; зміни лісу, що сталися під впливом людини. Яке господарське застосування мають рослини лісу, які птахи і тварини живуть в лісі. 2. Визначити висоту дерев за тінню (основної лісоутворюючої породи). 3. Визначити відстані між деревами на території. 4. Визначити їх кількість (відсотковий склад: всі дерева – 100 %, кількість основної лісоутворюючої –  $x$  %) 27 5. Виміряти діаметр стовбура. 6. Провести фотографування. 7. В ході опису лісу зібрати зразки рослин для гербарію.

VII. Оцінювання результативності навчальних досягнень учнів. Учні самостійно оцінюють свої знання та вміння. Учитель відзначає найбільш активних і уважних учнів та звертає увагу на те, що здобуті на екскурсії знання знадобляться на наступних уроках

VIII. Домашнє завдання. Оформити звіт про екскурсію за планом: 1. Учень (учениця). Клас. Школа. 2. Місце проведення. 3. Обладнання. 4. Вид роботи. 5. Висновок про виконану роботу. 6. Які заходи можна запропонувати для збереження лісу. 7. Оцінка.

## Додаток Г

**Дидактичний матеріал Народні прикмети.**

- Довгі бурульки – на довгу весну.
- Місяць ріжками донизу – на тепло.
- Ластівка прилетіла – незабаром грім загримить.
- Чим сильніший перший удар грому, тим краще буде урожай.
- Рано прилетіли жайворонки та граки – буде тепла весна.
- Сніг швидко розтає, і вода хутко збігає – на вологе літо.
- Якщо метелики зранку весело літають, перепурхуючи з квітки на квітку, удень буде гарна погода.
- Граки перед зміною погоди зграями літають над гніздами.
- Холодний і вітряний травень корисний для врожаю.
- Якщо зайці довго не линяють – бути прохолодній весні.
- Проліски й підсніжники розкривають пелюстки на гарну погоду.
- Горобці перелітають зграйками з місце на місце – перед сильним вітром.

**Прислів'я, приказки.**

Як на дощ багатий май – щедрий буде урожай.

Квітень води підбирає, квіти розкриває.

Журавлі прилетіли, полудень принесли.

Весною зверху припікає, а знизу морозить.

Проліски – очі березня.

Весняний день рік годує.

Весна днем красна, а на хліб пісна.

Березень у зими кожуха купив, а на третій день пропав.

Вода у квітні на лузі – сіно в копиці.

Сухий і теплий май – скупий буде урожай.

У березні день з ніччю стрічаються.